

Філологічний факультет
Кафедра філософії та культурології

**ФЕНОМЕН ПЕТРА МОГИЛИ
І «ЗОЛОТА ДОБА» УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ
(КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ)**

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав :

здобувач 605 групи
спеціальність 041 Богослов'я
Ходан Геннадій Романович

Науковий керівник : доктор іст. наук,
професор Балух В. О.

Рецензент : доктор філос. наук,
професор Саган О. Н. – зав. відділення
релігієзнавства Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди НАН України

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Рупташ О.В.*

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1. ПЕТРО МОГИЛА ЯК ВЕЛИКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СВЯТИТЕЛЬ І ЦЕРКОВНИЙ РЕФОРМАТОР	15
1.1. Життєпис Петра Могили	15
1.2. Петро Могила на шляху до Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси	21
1.3. Святительське служіння Петра Могили в умовах поберестейської еклезіальної дійсності	28
Розділ 2. БОГОСЛОВСЬКО-ДОГМАТИЧНА І МОРАЛЬНО-ЦІННІСНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРІВ ДОБИ ПЕТРА МОГИЛИ	34
2. 1. Зміст і провідні ідеї Катехизису	34
2. 2. Великий требник як джерело літургичного богослов'я та каноніки Православної Церкви	39
Розділ 3. РЕФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ ЯК МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО І ВСІЄЇ РУСИ....	46
3. 1. Фундація Києво-Могилянського колегіуму та реформування шкільництва й освіти	46
3. 2. Феномен Митрополита Петра Могили і сучасність	59
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	69

АНОТАЦІЯ

Ходан Г. Р. Феномен Петра Могили і «золота» доба Української Церкви (Київської Митрополії). Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Магістерська робота на здобуття диплома магістра богослов'я за спеціальністю 041 Богослов'я. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Міністерство освіти і науки України. Чернівці, 2023.

Опираючись на широку джерельну базу («Євангеліє учительное» (1616), «Анфологійон» (1636), «Евхологійон» (1646), «Літургіаріон» (1629), «Катехизис» (1645), «Требник» (1646) і, нарешті, «Заповіт» (1647), впорядкування, уніфікація та видавництво яких Святителем Петром Могилою мало за мету створення передумов і джерел для очищення церковно-літургічної практики від обрядовості та помилок, що закралися з католицького Заходу та фундаментальні історичні розвідки, в роботі здійснено спробу комплексного історико-богословського аналізу церковної, науково-педагогічної, просвітницької, видавничої, управлінської та церковно-політичної діяльності Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси Петра Могили.

Робота містить вступ, три розділи, загальні висновки та список використаних джерел і оформлена згідно з вимогами, які є обов'язковими до такого виду кваліфікаційних праць.

У першому розділі охарактеризовано постать Петра Могили як Великого українського Святителя та церковно-релігійного реформатора.

Головний дослідницький фокус другого розділку звернено на аналіз богословсько-догматичної та морально-ціннісної спрямованості творів доби Петра Могили і визначення їх практичної значущості, що не втрачають функціональну затребуваність і сьогодні. У зв'язку з цим акцентується увага на розкритті змісту і витлумаченні провідних ідей Катехизису,

Великого требника та інших церковно-богослужбових книг, що побачили світ у результаті його науково-богословської та видавничої діяльності.

Третій розділ присвячено богословській рефлексії реформам Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси в галузі освіти та науки й обґрунтовано ідеї феноменальності постаті Петра Могили в контексті сучасних духовно-культурних і суспільно-церковних трансформацій.

У процесі реалізації дослідницьких завдань і написання тексту увагу приділено перевагам проблемно-хронологічного викладу матеріалу з урахуванням дослідницького потенціалу діалектичного, генетичного, порівняльно-історичного та структурно-функціонального методів, а також методів історичної ретроспекції та історіософської модернізації. Такий підхід дозволив якомога чіткіше виявити динаміку та з'ясувати ключові детермінанти змін у церковно-релігійному і суспільно-політичному житті українського народу за умов конфесіалізації та формування двох еклесіальних реальностей у поберестейський період.

Ключові слова : феномен Петра Могили, «золота доба» Київської Митрополії, Учительне Євангеліє, Анфологійон, Евхологійон, Літургіарійон, Катехизис, Требник, Заповіт, релігійно-богословська думка, модерн, еклесіальна реальність.

ABSTRACT

Khodan G. R. The phenomenon of Peter the Great and the «golden» age of the Ukrainian Church (Kyiv Metropolis). Qualification work on manuscript rights.

Master's thesis for obtaining a Master of Theology diploma in the specialty 041 Theology. Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich, Ministry of Education and Science of Ukraine. Chernivtsi, 2023.

Based on a wide source base ("Teaching Gospel" (1616), "Anfologion" (1636), "Euchologion" (1646), "Liturgiarion" (1629), "Catechism" (1645), "Trebnik" (1646) and, finally, "Testament" (1647), the arrangement, unification and publishing of which by Saint Peter Mohyla had the purpose of creating prerequisites and sources for the purification of church and liturgical practice from ritualism and errors that crept in from the Catholic West and fundamental historical research, the work made an attempt comprehensive historical and theological analysis of the church, scientific and pedagogical, educational, publishing, administrative and church-political activities of the Metropolitan of Kyiv, Galicia and All Russia Peter Mohyla.

The work contains an introduction, three chapters, general conclusions and a list of used sources and is designed in accordance with the requirements that are mandatory for this type of qualification work.

The first chapter describes the character of Peter Mohyla as a Great Ukrainian Saint and church and religious reformer.

The main research focus of the second section is focused on the analysis of the theological-dogmatic and moral-value orientation of the works of Peter Mohyla's time and the determination of their practical significance, which do not lose their functional demand even today. In this regard, attention is focused on the disclosure of the content and interpretation of the leading ideas of the Catechism, the Great Trebnik and other church and liturgical books, which saw the light of day as a result of his scientific, theological and publishing activities.

The third chapter is dedicated to the theological reflection on the reforms of the Metropolitan of Kyiv, Galicia and All Russia in the field of education and science and substantiates the idea of the phenomenality of the figure of Peter Mohyla in the context of modern spiritual-cultural and social-ecclesiastical transformations.

In the process of implementing research tasks and writing the text, attention is paid to the advantages of the problem-chronological presentation of the material, taking into account the research potential of dialectical, genetic, comparative-historical and structural-functional methods, as well as methods of historical retrospection and historiosophical modernization. This approach made it possible to identify the dynamics as clearly as possible and to find out the key determinants of changes in the church-religious and socio-political life of the Ukrainian people under the conditions of confessionalization and the formation of two ecclesial realities in the Poberestian period.

Keywords : the phenomenon of Peter the Great, the "golden" age of the Kyiv Metropolitanate, the Teaching Gospel, Anphologion, Euchologion, Liturgiaron, Catechism, Trebnyk, Testament, religious and theological thought, modernity, ecclesial reality.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ М. Бачинський
(підпис)

ВСТУП

Актуальність теми та ступінь дослідження. Друга половина XVI – перша половина XVII століть для українського народу був надскладним і суперечливим періодом як за суспільно-релігійними так і політичними процесами. З одного боку – реформаційно-контрреформаційний рух, а з іншого – піднесення на цьому тлі унійної доктрини та юрисдикційні трансформації в Київській Митрополії, що мали негативні наслідки й сумні перспективи для розвитку не лише Української Церкви, а й українського народу загалом.

Особливу пересторогу викликали також амбіції Московії, яка, проголосивши себе «третім» Римом, шукала інструментів для припинення історичного розвою древньої Київської Митрополії, що лежала в руїнах після монголо-татарської навали та столітніх поневірянь в орбіті чужоземних політичних стратегій.

Незважаючи на це, як відомо, Українська Церква за умов бездержавного становлення української нації залишалася фундаментом і основним джерелом її самобутності та ідентичності в результаті Берестейського унійного собору 1596 р.

Утрата українським народом державності й перебування етнічних земель Руси-України під владою Великого Князівства Литовського, а з укладенням 1569 р. Люблінської унії – у складі Речі Посполитої, призвело до нерівномірних і неоднакових умов духовно-культурного, соціально-релігійного та суспільно-політичного розвитку. Це негативно позначилося на свідомості православних українців, а надто ж їх політичних і церковних еліт, найяскравіші представники яких або окатоличувалися й ополячувалися, або ж переходили в протестантизм, перестаючи одразу ідентифікувати себе з українською національною культурою і національною церквою. Це наклало негативний відбиток на його подальший цивілізаційний вибір і поступ українства.

Але серед тієї, умовно кажучи, суспільно-політичної і духовної «пустелі» Бог посилав українському народові проводирів, без яких навряд чи можна було б зберегти українську націю і народ, не кажучи вже про його великі здобутки і заслуги перед європейськими народами і не тільки. Одним із найяскравіших представників цього періоду, виразником високої духовно-культурної зрілості є релігійно-політичний діяч, стратег-державотворець, великий церковний реформатор і богослов Митрополит Київський і Галицький Петро Могила, чия постать, слово є насправді понад часом.

Сьогодні, в умовах боротьби українського народу за власне національно-державне, духовно-культурне та церковно-релігійне самовизначення, особливо важливим постає дослідження його діяльності як непохитного і ключового чинника збереження всіх тих атрибутів, які мають екзистенційну сутність та онтологічне значення. Власне це та багато іншого забезпечує темі магістерської роботи актуальність, підтверджує її теоретичну цінність і соціально-практичну значущість.

Об'єктом дослідження є політичні та суспільно-релігійні трансформації кінця XVI – початку XVII ст. століття, які визначали дух епохи та вплинули на формування світогляду Петра Могили як майбутнього Святителя і великого реформатора Української Православної Церкви.

Предметом дослідження виступає феномен Петра Могили і особливе піднесення та розквіт православної Київської Митрополії в умовах поунійної еклезіальної реальності.

Мета і завдання. Дослідницька мета роботи полягає у здійсненні комплексного історико-богословського аналізу діяльності Петра Могили у всіх її напрямках і виявах.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- *розшифровати* зміст окремих посилів декларації Петра Могили 1632 р. (тоді ще в статусі архімандрита Печерського), які допомагають визначити мотивацію архімандрита Петра Могили очолити Українську Церкву в такий складний для її історичного буття період;

- *витлумачити* головну ціль реформаторської діяльності Київського Митрополита;

- *проаналізувати* науково-богословські, церковно-канонічні, історичні та педагогічні здобутки українських мислителів періоду «золотої доби» Київської Митрополії;

- *охарактеризувати* Катехізис та Великий требник Петра Могили як важливі джерела літургійного богослов'я та канонічного права Православної Церкви;

- *реконструювати* основні етапи та зміст адміністративно-управлінської, науково-освітньої та педагогічної діяльності Митрополита Петра і його сподвижників;

- *обґрунтувати* важливість засвоєння феномена Митрополита Петра Могили для розвитку церковно-релігійного життя, повернення Української Православної Церкви в її природне суспільне лоно, з якого її виштовхують секуляризаційні процеси та явища сучасного світу.

Джерела та історіографічна база дослідження.

У роботі використано низку історичних документів, більшість з яких опубліковано в хрестоматійних виданнях¹, монографіях та статтях, у тому числі й як додатки², а також як фрагменти, що широко цитуються або ж побіжно згадуються в наукових працях багатьма авторами різних історичних періодів³. Йдеться передусім про «Слово многоцінне» – як

¹ Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури XV – XVIII ст. : у 4 кн. / упоряд. В. Яременко, Вал. Шевчук]. Київ : Аконіт, 2006. Кн. 1. 799 с.

Історія релігієзнавчої та богословської думки в Україні : хрестоматія [уклад. : Н. С. Мизак]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 78 – 80.

Історія України: Хрестоматія / Упорядн. В. М. Литвин. Київ : Наук. думка, 2013. 1056 с.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби [упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. С. 460.

²Сеник С. Передумови Берестейської унії. Основні документи Берестейської унії. Львів, 1996. С. 5–47.

Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / Ігор Скочиляс. Львів : Вид-во УКУ, 2010. XXIV + 832 с. + 16 с.

Тимошенко Л. Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVI – XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 10. С. 12 – 16.

Україна: хронологія розвитку: В 4-х т. Київ : КРІОН, 2009. Т. IV. На порозі Нового часу: від Люблінської унії до кінця XVIII ст. 864 с.: іл.

³ Українська література XIV–XVI ст. : Апокрифи. Агіографія, Паломницькі твори...[ред. В. Л. Микитась. Київ : Наук. думка, 1988. 600 с.

хрестоматійне видання, що містить найважливіші джерела з української літератури періоду модерну, до якого увійшло багато творів церковних мислителів, зокрема доби Петра Могили та його сподвижників, «Історія релігієзнавчої та богословської думки в Україні» (укладач колишній викладач кафедри релігієзнавства, культурології та теології професор Нестор Мизак); «Історія України: Хрестоматія», впорядкована В. Литвином; «Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби, видавництва Українського Католицького Університету та ін.

Значний корпус історичних документів для написання магістерської роботи запозичено з праць Софії Сенік, вміщених дослідницею в основних документах Берестейської унії, Ігоря Сkochиляса, які він не лише широко цитував, а й вперше опублікував у фундаментальному дослідженні про історію, організаційну структуру і правовий статус Галицької (Львівської) єпархії в XII – XVIII століттях. Неменше важливий з погляду джерелознавства доби раннього модерну доробок Леоніда Тимошенка. Історик ретельно вивчав архіви Уніатської церкви і створив у такий спосіб додаткове підґрунтя для комплексного дослідження особливого періоду в житті України та Української православної Церкви, що увійшов у церковно-історичну думку під назвою золота доба Київської Митрополії.

Низку творів церковних мислителів – свідків формування феномену Святителя Петра Могили та нетривалого піднесення Київської Митрополії в поберестейський період опубліковано в енциклопедично-довідниковому виданні «Українська література XIV – XVI століття : Апокрифи. Агіографія, Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори». Вони також є цінними для створення цілісної картини про суспільно-політичні процеси та трансформації, які визначили передумови, вплинули на зміст та головні цілі реформаторської діяльності Петра Могили, а також вказують на мотиви, які спонукали його покинути військово-політичну кар'єру й обрати шлях служіння Богові та Церкві: спочатку як архімандрит Києво-

Печерський, а з 1632 року як Київський Митрополит.

Проте основну групу джерел, звісно, складають твори Петра Могили та його сподвижників. Насправді їх доволі багато, але у роботі ми обмежимося лише невеликим переліком основних з них, а саме: «Євангеліє учительное» (1616), «Анфологійон» (1636), «Євхологійон» (1646), «Літургіарійон» (1629), «Катехизис» (1645), «Требник» (1646) і, нарешті, «Заповіт» (1647) метою якого було очищення церковної обрядовості від помилок, що закралися з католицького Заходу.

Постать Митрополита Петра Могили – справді феноменальна. До нього зверталися й будуть звертатися не одні покоління істориків, мовознавців, літературних критиків і, звісно ж, богословів. Серед найбільш відомих науковців, які досліджували його життя та діяльність варто назвати Степана Голубєва¹ (у роботі на цього автора ми не посилаємося й не цитуємо, оскільки існує справедлива з морального погляду заборона на все московітське. І не лише тому, що Московія пішла на нас війною, а передусім тому, що усі праці московсько-російських істориків і богословів – тенденційні, мають ідеологічний та пропагандистський характер. І С. Голуб'єв – не виняток), Аркадія Жуковського², Михайла Грушевського³, Миколу Костомарова⁴, священників Віталія Клоса⁵, Юрія

¹ Див.: Голуб'єв С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. 559 с.

² Жуковський А. Могила й питання єдності церков. Київ: Мистецтво, 1997. 429 с.; Жуковський А. Роль митрополита Петра Могили у піднесенні Української Православної Церкви. URL: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=592:title865&catid=85&Itemid=43.

³ Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: Наук. думка, 1992. 544 с.; Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6-ти част. Київ: Українознавство, 1996. Ч. 2. 227 с.; Грушевський М. Історія української літератури: в 6 томах. 9 книгах. Київ: Либідь, 1996. Т. 2. 284 с.; Т. 5. Кн. 1. 256 с.; Кн. 2. 352 с.; Т. 6. Кн. 1. 264 с., Кн. 2. 280 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. Київ: Наук. думка, 1991 – 1994. Т. 5. 704 с.; Т. 6. 680 с.; Т. 7. 628 с.; Т. 8. 856 с.; Т. 9. Кн. 1. 880 с.

⁴ Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 39 с.; Костомаров Н. Исторические произведения: Автобиография [сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича]. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 736 с.; Костомаров Н. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1277155

⁵ Окремих праць цей дослідник постаті митрополита Петра Могили не присвятив. Більшість його розвідок стосуються Михайлівського монастиря в Києві, а також попередників Петра Могили, які хилися до Московії й були представниками політичного ісихазму, що згубно впливало на розвиток Української Церкви. Але це не заважає навіть сучасним церковним історикам співати цим митрополитам: «О санна»! До них належить і отець Віталій Клос. Див.: Клос В. Православні монастирі України як осередки освіти

Мицика¹, Дмитра Садов'яка², Миколая Шкрібляка³ та ін. Багато цікавих праць про Митрополита Петра Могилу опублікували наукові співробітники Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України, зокрема Віталій Клімов, Анатолій Колодний та Віталій Шевченко. Їхні наукові твердження та узагальнення покладено в основу концепції магістерської роботи, за ними ми вивіряли власні судження та висновували ключові елементи новизни. Певна річ, що ці автори найбільш цитованими в нашому тексті.

Методологічний базис дослідження. Головною методологічною особливістю роботи є спроба історіософського та науково-богословського аналізу з позицій полідисциплінарного підходу до вивчення феномену постаті Петра Могили та «золотої доби» Київської Митрополії. Провідний метод дослідження – філософська та релігійно-богословська герменевтика як засіб тлумачення не лише текстів Святителя та його сподвижників, а й

та науки. *Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450 річчя духовно-національної святині)*. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія. Луцьк, 2011. С. 24–35.; Клос В. Постать святителя Іова Борецького, настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, в історії Української Православної Церкви. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ : Вид. УПЦ Київського Патріархату, 2011. № 8. С. 263–275.; Клос В. Святитель Іов Борецький, як перший ректор Київської братської школи – Київської православної богословської академії (1615 – 1618; †1631). *Православ'я в Україні : Зб. матеріалів V Міжнародної наукової конференції*. Київ: КПБА, 2015. Ч. 2. С. 134–145.; Клос В. Просвітницька діяльність митрополита Київського і всієї Русі святителя Іова Борецького. *Андріївський вісник : історико-богословський щорічний журнал Рівненської Духовної семінарії Української Православної Церкви Київського Патріархату*. Рівне, 2016. № 5. С. 17–25.

¹ Мицик Ю. А. Петро Могила. Київ : НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; УПЦ КП; Національний університет "Києво-Могилянська Академія", 2013. 400 с.; Мицик Ю. Св. Петро Могила у боротьбі за єдність і легалізацію Православної Церкви в Україні і Білорусі (1627 – 1632 рр.). *ТКДА: богослов. іст. зб. акад. УПЦ КП*. К., 2011. № 8. С. 275–292.; Мицик Ю. Київський патріархат у проектах Петра Могили. *УІЖ*. 2007. № 1. С. 61–70.; Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621 – 1624 років. *ЗНТШ. Праці історично-філософської секції*. Львів, 1993. Т. ССХХV. – С. 316 – 319.

² Садов'як Д., прот. Петро Могила – митрополит Київський. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 160 с.; Садов'як Д., прот. Боротьба за легалізацію Православної Церкви в 1632 – 1633 роках. *ТКДА*. 2005. № 2. С. 134–162.

³ Шкрібляк М. В. «Золота доба» Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища у першій пол. XVII століття. *Українське релігієзнавство*. Київ : УАР, 2013. № 66. С. 143 – 157; Шкрібляк М. Православно-католицький діалог кінця XVI – XVII століть: постаті та провідні тенденції. *Релігія та Соціум*. Чернівці: Рута, 2013. – № 1 (9). С. 55–65.; Шкрібляк М. Формування ренесансного світогляду українців в умовах бездержавності та піднесення ідей "польського сарматизму". *Мандрівець*. Тернопіль : Вид. Національного ун-ту "Києво-Могилянська академія", 2014. №3 (111). С. 71-74. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.]. – 2-ге вид., доп. Чернівці : Наші книги, 2015. 400 с.

традицій, що визначали дух епохи, в якій жив, творив і управляв Церквою Христовою на теренах України Митрополит Петро Могила.

Ми намагалися дотримуватися принципів порівняльного богослов'я, не зловживаючи ними і не нехтуючи загальнонауковими принципами єдності історичного та логічного, а також принципами об'єктивності й світоглядної незаангажованості.

Зауважимо, що в роботі віддано перевагу проблемно-хронологічному викладу матеріалу з урахуванням дослідницького потенціалу діалектичного, генетичного, порівняльно-історичного та структурно-функціонального методів, а також методів історичної ретроспекції та історіософської модернізації, що допомогло чітко виявити динаміку та ключові детермінанти змін у церковно-релігійному і суспільно-політичному житті України та Київської Митрополії у поберестейський період.

Використання перелічених вище методів забезпечили реалізацію найважливіших завдань, що впливали з дослідницької мети. Зокрема, дозволило увиразнити ідейно-богословську, догматично-канонічну, морально-етичну та дидактичну спрямованість творів Петра Могили та інших богословів його епохи. Застосовуючи зазначені методи, нам вдалося з'ясувати особливості адміністративно-управлінської, науково-освітньої та педагогічної діяльності Великого Українського Святителя доби раннього модерну.

Послугуючись методом узагальнення, нам вдалося обґрунтувати твердження про Петра Могилу як феноменальну постать.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у спробі самостійного здійснення синергетичної об'єктивації та історико-богословського осмислення феномену Петра Могили в контексті переломних моментів в історичному бутті Української Церкви – тієї її частини, яка не підтримала унійного руху й залишилася вірна православній традиції.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона написана на ґрунтовній джерельній базі та сучасній історіографії. Науковий матеріал

можна використовувати для підготовки низки богословських, історичних, культурологічних та інших навчальних дисциплін, курсів і спецкурсів, а саме: «Історія Церкви в Україні» «Історія релігієзнавчо-богословської думки», «Унійне богослов'я та екуменізм», «Автокефальні і Помісні Церкви Вселенського Православ'я», «Україна та Європа: цивілізаційний контекст», «Українська Церква між Сходом і Заходом» та ін.

Структура. Виходячи з мети, завдань та предмета дослідження, магістерську роботу побудовано за проблемно-хронологічним принципом викладу матеріалу. Вона містить вступ, три розділи, кожен із яких поділений на три підрозділи, висновки та список використаних джерел.

Загальний обсяг складає 77 сторінок, з яких 62 – основний текст.

Розділ 1.

ПЕТРО МОГИЛА ЯК ВЕЛИКИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СВЯТИТЕЛЬ І ЦЕРКОВНИЙ РЕФОРМАТОР

1.1. Життєпис Петра Могили

Святителю Петру Могилі як митрополиту Київському, Галицькому і всієї Руси присвячено величезну кількість наукових і науково-популярних праць як в Україні, так і у світі. Він – святий, якого, окрім Української Православної Церкви, канонізували ще кілька Помісних церков. Однак багато важливих аспектів його Архіпастирського служіння, наукової та педагогічної діяльності все ще не знайшли належної оцінки.

На особливу увагу у цьому контексті заслуговує історико-культурологічна та політологічна концептуалізація запропонованої Великим Святителем Української Церкви цивілізаційної парадигми суспільно-політичної та церковно-релігійної ідентичності українського народу в умовах зростання москвоцентричних настроїв серед політичних (козацька старшина) і церковних еліт (митрополити Іов Борецький та Ісайя Копинський) в часи утвердження Унійної Церкви, що постала в результаті Берестейського собору 1596 р. Ця тенденція особливо посилилася після відновлення та боротьби за легалізацією православної ієрархії. Нововисвячені єпископи разом з Київськими Митрополитами – Іов Борецький та Ісайя Копинський – шукали зближення з Московітським патріархатом¹.

Нам видається, що ґрунтовне осмислення цієї проблематики мало би стати консолідуючим фактором, новим імпульсом на шляху відмежування від московського казенного і геть наскрізь політичного православ'я. Також Звернення до інтелектуальної та духовно-просвітницької спадщини

¹ Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. С. 189-190.
Пор. : Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Вид. 3-тє [упорядники А. Колодний, О. Саган]. Тернопіль : [б. в.], 2002. С. 156.

Святителя Петра Могили має важливе богословсько-літургічне значення, а надто ж для Церкви, яка утверджується як національна помісна церква, яка декларує, що прагне розчистити всі замулені джерела періоду духовного поневолення Московітською Церквою.

Маючи за мету охарактеризувати життя і діяльність Святителя Петра Могили – сина молдавського господаря, одруженого з дочкою угорського вельможі, який милістю Божою, став велетнем у царстві духа української історії та культури, ми не прагнемо скласти повний його портрет. Це зробили до нас багато вчених з різних країн світу, про що йшлося у вступі до роботи. У цьому підрозділі ми спробуємо лише дещо рельєфніше унаочнити родинні корені Петра Могили та визначити основні чинники, які змусили його стати на службу Речі Посполитій, Українському народові та його Православній Церкві, що опинилася у глибокій кризі в результаті піднесення унійної доктрини та запровадження унії на теренах древньої Київської Митрополії.

Петро Семенович Могила – одна з найосвіченіших постатей в історії не лише Української Православної Церкви, а й всього Світового православ'я. Визначний церковно-релігійний, суспільно-політичний і культурний діяч, дипломат і педагог, талановитий реформатор, організатор і фундатор першої в Україні і всій Центрально-Східній Європі вищої школи – Києво-Могилянського колегіуму (згодом – Академії)¹.

Майбутній Митрополит Київський і Галицький народився 21 грудня 1596 р. в багатій аристократичній родині Могил. Його батько був молдовським господарем, чи ж пак князем. Ірина Преловська, доводить, що «після того, як Симеона Могила отруїли, його дружина Маргарет із шістьма дітьми змушена була шукати притулку при польському королівському дворі»². Оскільки Симеон був одружений на дочці

¹ Шкрібляк М. В. «Золота доба» Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища. С. 145.

² Преловська І. Від воїна до митрополита – несподівані злами долі Петра Могили. *Radio Свобода*. 02 травня 2023. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/nespodivani-zlamy-doli-petra-mohyly/32389105.html>

угорського вельможі, то деякі дослідники наголошують на молдовсько-угорському походженні майбутнього Києво-Печерського архімандрита та Митрополита Київського.

Майже всі представники династії Могили мали тісні стосунки з православними осередками на теренах України. Найбільше вони підтримували діяльність Львівського ставропігійного братства, а також українські монастирські школи, друкарні та загалом Православну Церкву в Речі Посполитій. Однак ані за живого батька, ані після його смерті, маючи дуже добру православну освіту та виховання, молодий Петро Могила про церковну кар'єру не говорив, а тим паче не планував ставати на чернечий шлях життя і подвижництва.

Між тим зауважимо, що в життєписі Святителя зустрічаються й інші дати його народження. Хоча документально підтверджено саме 21 грудня 1596 року. Зокрема, цю дату згадують студенти заснованого ним колегіуму в панегірику на честь Дня народження священного Архімандрита Печерського і Митрополита Київського. Спудеї підкреслювали, що його феномен напряду пов'язаний із народженням під Віфлеємською зорею напередодні Різдва Христового (тобто 21 грудня)¹.

Такі ж самі довільні твердження про те, де здобував Петро Могила освіту. Він справді мав за тими мірками дуже пристойну освіту, але де, у яких школах він студіював богослов'я, достеменно не відомо. Одні історики припускають, що в Європі. Інші стверджують, що в польських університетах. Однак ніхто з них не підтверджує це конкретними документами.

Як відомо, в модерний період було досить модно шукати свій родовід якомога глибше в історії. Будучи представником знатного роду, Могили постаралися створити доволі оригінальний переказ про свій рід. У співпраці з польськими геральдистами вони довели, що родоначальником

¹ Жуковський А. Роль митрополита Петра Могили у піднесенні Української Православної Церкви.
URL : http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=592:title865&catid=85&Itemid=43

родини Могил був римлянин Муцій Сцевола, нащадки якого спочатку переселилися в Грецію, а потім – у волосько-молдовські землі¹.

За іншими свідченнями, зокрема В. Замлинського, прізвисько «Могила» молдовський воєвода Стефан IV дав звияжному воїну Герольду Пуризі за його стійкість у битві з угорцями (1486 р.) та щире відданість сюзерену. Він назвав його «Пагорбом», «Возвищенням», що молдавською звучить як «Мовиле», а українською «Могила»².

Так чи інакше, але після смерті Симеона Могили, родина Могил, як уже зазначалося, переселилася до Речі Посполитої, адже там вони мали своїх близьких родичів – князів Стефана Потоцького, Самуїла Корецького та Михайла Вишневецького, які були зятями молдавського господаря і воєводи Єремії Могили – діда Петра Могили. Власне Микола Костомаров доводить, що, що серед новоприбулих Могил «був і Петро Могила, якому тоді минуло 11 років»³.

Могили відзначалися активною громадянською позицією, вони – демонстрували повагу до держави Речі Посполитої та монарха, а той зі свого боку завжди підтримував їх. Тому Петро Могила розпочав свою тріумфальну, хоча й не довгу ходу в історії земного буття як людина військова, а не церковна. Починав він її «як майбутній правитель, для якого було нормально мати навички полководця»⁴.

Цю співпрацю Могил безпосередньо з королем не схвалював представники Уряду, Сейму та впливові церковні ієрархи і шляхта. Зрештою Петро Могила вирішив вийти з цього процесу, щоб знайти себе в Українській Церкві, спочатку прийнявши чернечий подвиг (1608) і ставши архімандритом Києво-Печерським (1627), а згодом і Митрополитом Київським (1632) – Предстоятелем української Церкви

¹ Жуковський А. Могила й питання єдності церков. С. 71.

² Замлинський В. Історія України в особах : IX – X ст. Київ : Україна, 1993. С. 256.

³ Костомаров М., Київський митрополит Петро Могила. *Історія України в життєписах визначніших її діячів*. Львів: Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1918. С. 211.

⁴ Див. : Преловська І. Від воїна до митрополита – несподівані злами долі Петра Могили. *Радіо Свобода*. 02 травня 2023. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/nespodivani-zlamy-doli-petra-mohyly/32389105.html>

(Київської Митрополії). Загалом про життя та діяльність родини Петра Могили, до посвячення себе на служіння Богові, відомостей маємо дуже мало. А наявні – доволі суперечливі й тенденційні.

Зайвим було б доводити, що найбільшою трагедією для української пастви початку XVII ст. була втрата духовної єдності, зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. З одного боку, приєднання більшої частини єпископату Київської Митрополії до Апостольського Престолу стало відповіддю на релігійно-культурний поступ Заходу, який був відчутний для України в двох його рельєфно унаочнених виявах: протестантської Реформації та католицької Контрреформації. З іншого, те, що відбулося на Берестейському соборі 1596 р., – результат тривалого внутрішнього розвитку церковно-релігійного життя православних, які перебували під диктатом «світського елементу», візантійського й північного азійсько-московського впливу, який на тлі мусульманізації православного простору набував дедалі чіткіших ідейно-політичних обрамлень¹.

Те ж саме можна сказати й про акт відновлення православної ієрархії. Як довів М. Грушевський, українське суспільство вже почало звикати обходитися без православних владик². На цьому тлі Уряд Речі Посполитої шукав компромісу, а насправді – пропольського лобі у середовищі православних, яке б не орієнтувалося на Московію. Саме тому й було зроблено ставку на Печерського архімандрита Петра Могилу, який іще в часи Іова Борецького засвідчив свою лояльність до Варшави, нової універсальної унії та ідеї збереження і розвитку Українського православ'я в релігійно-політичній структурі Речі Посполитої.

А зі смертю короля Сигізмунда для цього були створено всі необхідні передумови. По-перше – підготовка до елекції, а по-друге, політика релігійної нетерпимості переростала у толерування двох

¹ Мицик Ю. Св. Петро Могила у боротьбі за єдність і легалізацію Православної Церкви в Україні і Білорусі (1627 – 1632 рр.). С. 278.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. [ред.кол. : П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991 – 1994. Т. 8. С. 4.

еклезіальних реальностей – унійної та православної.

Отже, Петро Могила – непересічна постать в історії не лише українського чернецтва та Української Церкви, а й української національної історії загалом. Його короткий вік сповнений жертвної праці, служіння та реформ, які визначили розвиток українського народу на віки.

Будучи людиною глибокої віри, благочестя, мудрості, книжного розуму й багатства, він розпочав свою власну кар'єру як воїн і громадянин Речі Посполитої, а закінчив як Великий Святитель Української Православної Церкви. Як Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, він добре усвідомлював, що для відродження церковного життя православних і розбудови Київської Митрополії потрібно шукати порозуміння та компромісу передусім із польським Урядом, а натомість якомога більше дистанціюватися від Московії, вплив якої через заподатливе пристосуванство Іова Борецького та Ісайї Копинського у поберестейський період різко зріс.

Митрополит Перто Могила – Святитель Української Церкви, який увійшов в історії світового православ'я як святий кількох Помісних Церков, як богослов Вселенського масштабу, як великий реформатор і громадсько-культурний діяч, як Владика діалогу й високої дипломатичної культури.

Його ключові здобутки полягають передусім в легалізації та виведенні з кризи Української Православної Церкви, що стало можливим завдяки його державницькій позиції та відданій співпраці з урядом Речі Посполитої. Він – засновник Києво-Могилянської академії та ініціатор і співавтор першого православного Катехизису, що своєю структурою, логічністю та глибиною богословських сентенцій перевершував усі здобутки тодішньої освіти і науки, відображеної в такого роду літературі. А ще він, сприяв введенню української мови в широкий вжиток, що впливало з контексту мовної політики Варшави й цілковито не вписувалося в стратегічні політичні цілі Московії.

1.2. Петро Могила на шляху до Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси

«Я Петро Могила, з Божої ласки архімандрит Київський Печерський, бачачи в Православній церкві велику втрату в душах людських через неосвіченість духовних, невчення молодіжи, за ласкою Божою і за власною волею моєю, прагнучи запобігти такій великій втраті й бажаючи позискати заблудивших від православ'я, рішив фундувати школи на те, аби молодіж у всякій побожності, в обичаях добрих, в науках вільних була цвічена (вихована) і не якусь користь і славу для себе, а тільки на славу та честь Живоначальної Тройці, на користь і втіху всему православному роду»¹.

Це – слова архімандрита Києво-Печерського, виголошені у Львові 1631 р. Самі собою вони доволі промовисті. Проте, опираючись на них, можна знайти ключі до увиразнення лише кількох аспектів непізнаного досі світу Петра Могили. Насправді феномен цієї визначальної постаті ще не розкрили й не декодували по сьогодні, попри наявність величезного корпусу різної літератури. Але найголовніше те, що зі слова, служіння і чину Петра Могили й по сьогодні мало що засвоїли.

Тому й не дивно, що, узагальнюючи причини та наслідки унійних колізій і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси, викристалізовуючи різні погляди на постать Петра Могили, Микола Шкрібляк ще в 2015 році закликав до оцінки заслуг митрополита Петра Могили з позицій України та Української Церкви. «Нам варто прислуховуватися до висновків і критичних оцінок українських учених, а не ідейних натхненників православного «москвоцентризму», – наголошував учений².

Слідуючи цій настанові, ми намагалися підібрати таку історіографію, яка не буде тенденційною і заідеологізованою на користь будь-якого чужоземного релігійного центру.

¹ Див. : Француженко-Вірний М. Великі Митрополити України. Київ : Смолоскип, 2013. С. 32.

² Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси. С. 253.

У цьому зв'язку варто процитувати відомого дослідника релігійно-богословської думки в Україні Д. Дорошенка, який цілком аргументовано довів, що «найбільшою заслугою Петра Могили було те, що він оновив життя Української Православної Церкви, її науку, повернув її, як тепер кажуть, обличчям до заходу. Не змінюючи суті православної теології, він зреформував її, освіжив, дав їй нове формулювання, якого вона держиться й до сього дня»¹. Ще оригімальніше висловився про феномен Святителя Петра греко-католицький історик Ю. Федорів. Звеличуючи його заслуги, спрямовані на відновлення церковної єдності і співпрацю в цьому напрямку з унійним Митрополитом Йосифом-Вельяміном Рутським, він назвав їх великими «чужинцями», які «міцно стояли на службі одній Українській Церкві»².

У нашій історії доволі часто траплялося, що свої зраджували і тягнули (деякі продовжують це робити й сьогодні, наприклад ієрархи «У»ПЦ) в чужоземне імперське ярмо, а «чужинці» допомагають втриматися під сонцем. Петро Могила, як ішлося вище, був молдованином, а Йосиф-Вельмін Рутський – білорусом, однак їх тісно споріднювали спільні інтереси з вищою політичною елітою Речі Посполитої. Передусім вони шукали політико-правового захисту Української Церкви, яка розкололася в результаті Берестейського унійного собору 1596 р.

Після проголошення унії й переходу більшої частини єпископату та канонічних територій Київської Митрополії під юрисдикцію Римського престолу, становище тієї її частини, яка залишилася під юрисдикцією Константинопольського патріарха, стало вкрай важким і нестерпним.

Розпочалася гостра полемічна та сеймова боротьба. Проте досягнути якихось значних успіхів православним не вдалося. Особливо криза поглибилася, коли православні втратили захист в особі князя Костянтина Острозького (помер 1608 р.), а також через смерть двох православних

¹ Див.: Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» С. 253.

² Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Репринтне видання. Львів: Свічадо, 2001. С. 186-189.

владик – архієпископа Львівського Гедеона Балабана та єпископа Перемишльського Михайла Копистенського, які не підтримали унію¹.

Згодом, навесні 1620 р., православну ієрархію було відновлено. Але це не те, що не входило в політичні плани уряду Речі Посполитої, а відверто їм суперечило. Більшість дослідників небезпідставно стверджують, що план відновлення православної ієрархії для Київської митрополії було розроблено в Москві під час візиту Єрусалимського Патріарха Феофана. Однієї із причин так вважати є висвячення на Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси прихильного до Москви Іова Борецького і низку йому подібних єпископів. Тоді Московії дуже розходилося, аби зміцнити промосковське лобі в Українській Церкві². Московському патріархові це було потрібно, щоби в слушний момент інкорпорувати її голими руками, що, зрештою, й сталося в 1685-86 роках³.

Звісно, що Варшавою це було сприйнято доволі негативно. Не зумівши приборкати православних ієрархів, уряд Речі Посполитої виступив з ініціативою нової «універсальної» унії. Цю ініціативу охоче підтримав архієпископ Полоцький Мелетій Смотрицький (єпископ Феофанового свячення). Він доводив, що між вченням православної і католицької Церков немає насправді суттєвих відмінностей, а Константинопольська Церква ворогує з Римом тому, що прагне верховенства у християнському світі, а також через солідарність з протестантами, які оголосили війну Папі Римському і Католицькій Церкві.

Проти переговорів категорично виступав Ісайя Копинський – москвофіл на Київському митрополичому престолі, який, за словами М. Грушевського, не орієнтуючись у релігійно-політичній ситуації, часто ставив себе у «фальшиві і малопочесні положення», а тому залишив про себе

¹ Шевченко В. Унійні тенденції початку Контрреформації та їх ідеологічний розвиток у працях П. Скарги. *Україна і Ватикан*. Серія збірників наук. праць. Вип. 1: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. Івано-Франківськ–Київ : [б. в.], 2008. С. 337–346.

² Мудрий С., Владика д-р, ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні. Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського теолог. катехит. ін-ту, 1999. С. 230.

³ Див. : Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». С. 283-330.

«пам'ять людини амбітної, упертої та обмеженої»¹. Цей чоловік увійшов в історію як той, хто доклав чимало зусиль, щоби зблизити Київську Митрополію з недавно визнаною московітською патріархією. Схиляв козаків до підданства московському государеві.

Для нейтралізації москвофільських настроїв у середовищі православних Уряд Речі Посполитої на початку 30-х рр. XVII ст. суттєво скорегував церковно-релігійну політику на користь українських посполитих. Без згоди Римського Папи польський Сейм ухвалив рішення, яким підтвердив право православних вірян мати власну Митрополію та ієрархією, але за умови, що вони перебуватимуть у канонічному підпорядкуванні Константинополя. Тоді православним було передано ряд єпископських кафедр, монастирів, скитів і церков. А найголовніше – православним повернули храм Св. Софії в Києві. Словом було створено усі умови для відродження церковно-релігійного та духовно-культурного та суспільно-політичного життя. Але, як справедливо зауважив М. Шкрібляк, замість того, щоби розбудовувати власну Помісну Церкву, Київські митрополити шукали собі ярма на шию в московських царів і патріархів.

До відновленої православної Київської Митрополії увійшли такі потужні єпархії, як Львівська, Луцька та Перемишльська, навіть Мстиславська єпархія, розташована на теренах Білорусії². Щоправда, незадовго після цього рішення Московія в абсолютно неканонічний спосіб анексувала цю єпископію, а три перші (розташовані на Правобережжі України) наприкінці XVII ст. перейшли на унію з Апостольським Престолом у Римі. Ці та інші процеси добре висвітлені в працях сучасних дослідників, зокрема М. Бендзи³, Л. Тимошенка⁴, В. Шевченка¹, М. Шкрібляка² та ін.

¹ Грушевський М. Історія української літератури: в 6 томах. 9 книгах. Київ : Либідь, 1996. Т. 6. Кн. 2. С. 128.

² Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. [пер. з англ]. Львів, 2000. 426 с.

³ Bendza M. Prawosławna diecezja Przemyśka w latach 1596 – 1681. Warszawa : Chrześcijańska academia teologiczna, 1982. 267 s.

⁴ Тимошенко Л. Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVI – XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 10. С. 12–16; Тимошенко

Відновивши Київську Митрополію, Уряд Речі Посполитої ще раз засудив несанкціоноване відновлення Патріархом Феофаном православної ієрархії 1620 р. Згідно з його розпорядженням, представникам православної шляхти було доручено обрати нових єпископів, сонм яких очолив архімандрит Києво-Печерський Петро Могила, а відтак Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, якого пізніше прирівнюватимуть до Митрополита Іларіона русича, називаючи його найвидатнішим ієрархом серед тих, «які стояли на чолі Київської митрополії в XVI – XVII століттях»³. А ще пізніше історики включають його до «диптиху» Великих Митрополитів України⁴.

Проте знайдуться й такі, які будуть шукати блох у його церковно-релігійній і дипломатичній діяльності, його богословській думці та просто у слові і чині. Особливо активними були московитські богослови на кшталт Г. Флоровського, І. Мейєндорфа, О. Шмемана та ін. Проте це цілком закономірно, адже Митрополит Петро Могила здійснював абсолютно незалежну управлінську політику, проводив системні й кардинальні реформи в церковній освіті, науці, літургичному житті тощо, що мало свій вияв на загальноправославному рівні, тобто на рівні Вселенського православ'я, що не бажала визнавати і з чим не хотіла миритися Московітська церква.

Петро Могила не цурався кращих зразків освіти, які мали католики та Унійна Церква. Він хотів, щоби православні українці мали такі ж добре

Л. Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: підготовка, склад учасників та провідники. *Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 141–146; Тимошенко Л. Василянські життєписи [митрополитів Михайла Рогози, Іпатія Потія та Йосифа Рутського з Віленського монастиря Святої Трійці]. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2001. Вип. 5. С. 97–109.

¹ Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду. Київ : Преса України, 2002. 416 с.

² Шкрібляк М. Роль Львівської та Перемиської єпархій в унійних процесах кінця XVI – початку XVIII ст. : дисерт. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. Острог, 2007. 193 с.

Шкрібляк М. Українська Церква (Київська митрополія) і церковно-релігійна політика гетьмана Івана Самойловича. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2011. №59. С. 83–95.

Шкрібляк М. Становище Українського православ'я у постберестейський період: історіософські та ідейно-еклезіологічні рефлексії. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб-к наук. праць*. Вип. 621–622. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 121–130.

³ Велика історія України: в 2-х тт. Київ : Глобус, 1993. Т. 2. С. 19–20.

⁴ Французенко-Вірний М. Великі Митрополити України. Київ : Смолоскип, 2013. С. 31–37.

структуровані та змістовно наповнені підручники і посібники, як його брати-католики. Найбільше Митрополит Петро Могила доклав зусиль, щоби виправити гнилу політику зближення Києва і Москви за Іова Борецького та Ісайї Копинського. Але поки він був у сані архімандрита йому це не вдавалося. Щойно він зайняв митрополичу кафедру Києва, зв'язки з Московією було розірвано. І так тривало до часу, поки гетьман Богдан Хмельницький не змусив Митрополита Київського Сильвестра (наступника Петра Могили) присягнути на вірність московському государеві Олексію Михайловичу.

Водночас ми спостерігаємо, що з обранням Петра Могили митрополитом Київським у житті Української православної Церкви почався період якісно нових змін. Вони пов'язані безпосередньо із його реформаторською діяльністю. Завдяки сильній руці, безкомпромісному прикладові благочестя й суворого аскетизму, а водночас державницькій позиції Петра Могили Київська Митрополія не лише вийшла з ізоляції, а й відновила колишній статус, духовно-просвітницький потенціал і моральний авторитет.

Особлива заслуга Святителя Петра Могили, на наш погляд, полягала в тому, що він був відкритий до Сходу і Заходу, або, як справедливо підкреслив Микола Шкрібляк, в тому, що він мало не все своє свідоме життя «поставив на вівтар пошуку моноліту високої духовності, освіченості, письменства та культури українського народу»¹.

Насправді подвижницька діяльність Митрополита Петра об'єктивно оцінена часом. І йдеться не лише про те, що її називають «золотою добою» Київської Митрополії, а передусім про те, що Першосвятитель Української Церкви зарахований до лику святих аж трьома Помісними церквами – Українською, російською (1996 р.) та Румунською (1997 р.).

Петро Могила власним словом, чином і прикладом самовідданого служіння заклав основи духовно-культурного розвитку українського народу в

¹ Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». – С. 254.

особливий період його боротьби за власну державність і церковну ідентичність – період раннього модерну та модерну. «Золота доба» Київської Митрополії – початок нетривалого, але доволі успішного розвою церковно-релігійного життя православних у Речі Посполитій, формування нової системи цінностей, джерелом якої стали кращі зразки західноєвропейської (католицької) церковно-релігійної традиції та світоглядної думки. У фарватері вдосконалення церковно-богословської освіти, вивірення догматики та обрядовості, Святителю Петру Могилі вдалося зміцнити цілісність церковної організації Українського православ'я. Це стало можливим, на наше переконання, завдяки синтезу традицій еклезіального устрою Католицької Церкви та ієрархічної культури Православ'я. Так він зумів звести до мінімуму вплив «світського елементу», тобто церковних братств і козацької старшини, на внутрішнє життя Київської Митрополії.

Однією з найбільших заслуг Петра Могили, поза будь-яким сумнівом, є мінімізація впливу Москви на Київську Митрополію як церковно-імперіалістичного центру в християнському світі. Щоправда, як тільки Петро Могила відійшов у вічність, московський царат взявся за вирішення «українського питання».

Для нейтралізації московітського ідеологічного чинника він залучив духовно-просвітницькі здобутки католицизму потридентського періоду, зокрема Контрреформації. Виведення церковного життя з кризи Митрополит Петро вбачав у просвіті звичайних вірян, а також високій освіті священнослужителів і ченців.

Отже, митрополит Петро Могила зі своїми сподвижниками й національно свідомим нобілетом заклали міцні підвалини духовно-культурного відродження не лише Київської Митрополії, а й українського народу в цілому. Головне, що не вдалося здійснити із задуманого, на думку сучасних учених, «це проголосити Київський Патріархат». А він справді дуже цього хотів. Заради цієї ідеї йшов на компроміси й зближення з

Заходом, а натомість відмежовувався від Московії.

Серед основних причин, які унеможливили реалізацію історичного задуму щонайменше дві – передчасна смерть Святителя і обструкціоністська позиція Риму, що, як завжди, трапляється з папами, коли йдеться про запити української пастви.

1.3. Святительське служіння Петра Могили в умовах поберестейської еклезіальної дійсності

Відомий український історик М. Костомаров так оцінював перші кроки святителя: «Новий архімандрит зразу ж виявив свою діяльність на користь монастиря, завів нагляд над священнослужителями у селах лаврських маєтків, малограмотних наказав учити, а впертих і своєвільних піддавати покаранням: оновив Церкву, не шкодував витрат на прикрашення печер, підпорядкував лаврі Пустинно-Миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за свій рахунок при лаврі богадільню для жебраків і задумав завести при Печерському монастирі вищу школу»¹.

Однією з найважливіших справ Петра Могили за роки його архімандритства в Києво-Печерській лаврі стало перетворення «заснованої Єлисеєм Плетенецьким у 1616 р. Київської братської школи»² у вищий навчальний заклад, зразковий для всіх духовних шкіл Росії до реформи їх у 1867–1869 рр. «До кінця XVI ст. шкіл на Русі було мало, але вони все-таки були, як справедливо стверджують сучасні історики шкільної освіти в

¹ Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу у кінці XVI – на початку XVII ст. *УІЖ*. 1996. № 2. С. 82–84.

² Бурега В.В., Киевская Духовная Академия и Семинария. К., 2009. 64 с.

Росії»¹. Це були елементарні школи для навчання письма і читання богослужбових книг (Часослова і Апостола). З часу Люблінської державної унії (1569 р.), особливо з часу церковної унії, оголошеної в Бресті в 1596 р., в українських землях з'являються єзуїти, які поставили собі метою приєднання до католицької Церкви православних «схизматиків». Найбільш далекоглядні керівники української громадської думки усвідомили нагальну необхідність для православних наукової освіти, оскільки через брак своїх упорядкованих шкіл православне населення змушене було віддавати своїх дітей у католицькі, єзуїтські школи, де ті нерідко, забуваючи віру батьків, поступово втрачали і національну самобутність: «вельми много зашкодило панству русскому, що не могли школ и наук посполитых расширять, и оных не фундовано; бо коли бы были науку имели, тогда бы за неведомостию своего не пришли до таковой гибели – не маючи своих наук, у науку римскую свои дети давать начали, а те с науками и веры их навыкли, и так мало-помалу науками своими все панство русское до веры римской привели»². Захисники православ'я започаткували школи в Острозі, Львові, Вільні та інших містах, де були засновані братства. Ці школи стали своєрідною твердиною в боротьбі православних з єзуїтською пропагандою, тому що потрібно було підняти рівень освіти, підготувати кваліфіковані кадри, щоб не поступатися на терені богословської та іншої науки своїм супротивникам.

Це завдання, цю реформу православних шкіл, насамперед Київської, і виконав Петро Могила. «Найбільшою заслугою Петра Могили, – каже дослідник його діяльності, – є те, що він, пломеніючи любов'ю до освіти, дав собі урочисту клятву зняти з руського народу наругу наукової відсталості і протягом усього свого життя свято виконував свою клятву, не

¹ Спасский И. Митрополит Петр Могила. Его борьба с иезуито- униатским на Украине и в Белоруссии. URL : http://azbyka.ru/otechnik/?Petr_Mogila/mitropolit-petr-mogila-ego-borba-s-iezuito-uniatskim-vlijaniem-na-ukraine-i-v-belorussii

² Акты Западной России. СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. Т. 4. С 231.

шкодуючи для цього власних коштів, не зупиняючись ні перед якими перешкодами, не збентежачись жодними труднощами»¹.

Улітку 1631р. Петро Могила засновує в приміщеннях Троїцького лікарського монастиря на території Верхньої лаври – Лаврську школу. Для викладання в ній запросив зі Львова Ісайю Трофимовича та Сильвестра Косова. Перший із них став ректором школи, а другий – префектом. Сильвестр Косів говорив: «Нам треба вчитися, щоб Русь не називали нерозумною»².

Принципами діяльності Лаврської школи стали такі слова Святителя, виголошені у Львові 15 червня 1630 р.: «Я, Петро Могила, милістю Божою архімандрит Київський Печерський... за ласкою і поміччю Божою, і за власною волею моєю... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і втіху православного роду»³. Викладання предметів велося польською та латинською мовами. Навчалось в школі близько ста учнів. Однак у Братському монастирі на Подолі вже існувала Братська школа, яку підтримувало козацтво. Тож Київське братство порушило питання про об'єднання цих двох шкіл. Цю ідею підтримав митрополит Київський Ісайя Копинський. Петро Могила погодився. На початку 1632 р. Святитель і гетьман затвердили це рішення. Нову об'єднану школу назвали Київським колегіумом.

Як доводить Михайло Грушевський, сам «Він (Петро Могила. – Г. Х.) забезпечив її діяльність матеріально, закупив книги, турбувався про освіту майбутніх учителів». А тому цілком справедливо, що «ще за життя Петра Могили колегія одержала назву Могилянська»⁴. Митрополит дбав про розвиток шкільництва по всій Україні й засновував одну за одною школи в

¹ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: II т. К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Т. 1. 559 с.

² Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. 191 с.

³ Хижняк З. З історії Києво-Могилянської академії XVII – XVIII ст. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 64 с.

⁴ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. 191 с.

інших містах, подібні до Братської, які фактично були філіями його Київського колегіуму.

За вісім днів до кончини преосвященний Петро Могила склав заповіт: «Оскільки нічого певнішого над смерть людини немає, а година в Божих таємницях самого Бога перебуває... учиняю короткий волі моєї ... останній заповіт». Митрополит підсумував справи свого земного життя і дав настанови на майбутні часи. Не обійшов увагою церкви та монастирі. Але найбільшу увагу і любов виявив до своєї колегії, якій заповів частину свого рухомого і нерухомого майна та найбільшу його цінність – бібліотеку (2131 книгу). Митрополит «слізно благав» берегти колегію як «єдине надбання (*jaco unicum pignus meum*) життя свого для хвали Божої і виховання дітей православних»¹.

Занепад у XVI – на початку XVII ст. систематичної церковної освіти та послаблення контролю за діяльністю священства негативно вплинули на дотримання норм обрядової практики. Обрядовість у Київській Митрополії часто визначалася не стільки церковними приписами, скільки місцевою етнографічною традицією, звичаями. виправлення богослужбової практики було неможливим без появи виправлених і кодифікованих слов'янських службових книг – Служебника та Требника.

У першій половині XVII ст. у Київській Митрополії було надруковано дванадцять «требників» та кілька «служебників». Найвідоміші з них – Стратинський та Острозький Требники (1606), Віленський Требник (1618), Львівський Євхологійон (1637), Київський Служебник (1620). Але ще довго в широкому вжитку були рукописні служебники. «Головною причиною відсутності одноманітності в служебниках та требниках була відсутність церковного органу, який би контролював видання богослужбових книг»².

¹ Памятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1898. Т. 2.

² Малишко С., Церковні реформи київського митрополита Петра Могили. Чернігів: Видавець Лозовий В. Москва, 2014. 64 с.

Митрополит Петро Могила приділив велику увагу літургійній реформі Церкви – розробленню й оформленню православного богослов'я. Це стало ґрунтовною підвалиною, на якій повинна була вистояти й посісти належне їй місце в християнському світі Українська Православна Церква. Митрополит створив кілька фундаментальних богословських творів, сприяв написанню полемічних праць на захист православ'я. Керував Лаврським ученим гуртком і Лаврською друкарнею. «Вводить, окрім слов'янського, польський й латинський шрифти, що сприяло входженню української культури в європейський світ»¹.

Неможливо заперечити його досягнень у справі збереження православної віри на українських теренах, що входили до складу Речі Посполитою. Саме такі люди, як Святитель Петро Могила, підтримували рівновагу, необхідну для існування України, духовно-культурного поступу українського народу, збереження осередків рідної національної культури (духовної і матеріальної), а також рівновагу між Сходом і Заходом, між візантійською та латинською культурами, між Московським царством із його релігійно-експансіоністськими планами і Річчю Посполитою.

Отже, крім всього цього, Петра Могила ще цілком заслужено називають людиною компромісу, діалогу й дипломатичним стратегом. Прагнучи примирення Українських Церков, які утворилися внаслідок унійних пошуків XVI століття, він активно співпрацював з Урядом Речі Посполитої, прибрав із церковно-дипломатичного життя світський позаієрахічний елемент (вплив церковних братств). Це, правда, часто викликало певні підозри, конфлікти та незрозуміння.

Підтримуючи лінію державницької політики Речі Посполитої, Митрополит Петро Могила вів цілеспрямований діалог з Главою Унійної Церкви щодо об'єднання церков, а також з Військом

¹ Хижняк З., Маньківський В., Історія Києво-Могилянської Академії. Київ, 2003. 184 с.

Запорозьким, шукаючи підтримки проекту універсальної унії й відродження Української Православної церкви.

Його Святительство припало на дуже складний період в історії національного буття українського народу. Він змушений був ухвалювати надскладні рішення. Він чітко бачив, яким має бути результат, а тому гідно й з честю долав усі перешкоди заради блага Церкви і Держави.

Розділ 2.
БОГОСЛОВСЬКО-ДОГМАТИЧНА
І МОРАЛЬНО-ЦІННІСНА СПРЯМОВАНІСТЬ ТВОРІВ
ДОБИ ПЕТРА МОГИЛИ

2. 1. Зміст і провідні ідеї «Катехизису» або «Сповідання православної віри»

Під час Реформації та Контрреформації для християн різних конфесій питання написання Катехизису, тобто стислого вираження теоретичних засад православної віри, роз'яснення догматів, стало досить актуальним. Активно опрацьовували і видавали свої катехизиси й лютерани. Сам Мартин Лютер, переховуючись у Вартбурзькому замку Фрідріха Мудрого написав Великий і Малий Катехизиси, обізвавши в передмові до авторського видання простих німецьких вірян «тупими свиньми»¹.

Ще активнішими у цій справі були кальвіністи. Зокрема й на теренах Київської Митрополії. Так, наприклад, у Несвіджі 1562 р. Семен (Шимон) Будний видав катехизис, присвятивши його князям Радзивіллам. Цей катехизис міг мати певне значення для розвитку не лише богословської думки в Україні, а й для розвитку літературного життя загалом. До такого висновку нас схиляє Іван Франко, який період новочасної української літератури відкриває саме катехизисом С. Будного, бо вважав його вдалою спробою першого слов'яно-українського перекладу Святого Письма². Катехизис видали й місцеві католики.

Масовий друк протестантами різного роду, звісна річ, конфесійно заангажованих катехизисів зумовив інтенсифікацію видавничої діяльності

¹ Лютер М. Малий Катехизис для звичайних пастирів і проповідників / [пер. укр. мовою В. Горпинчук]. Б. р. і м. вид. 55 с.

² Лучкевич В. Культурно-освітній протестантський рух в Україні у XVI столітті: проблеми історіографічних інтепретацій. Вісник Житомирського державного університету. 2010. Вип. 53. С. 57-58.

Української Православної Церкви (Київської Митрополії). Цю ношу на себе взяв Митрополит Петро Могила.

Петро Могила, розуміючи як далеко можуть зайти богослови (і не лише вони) в своїй творчості та продукуванні словесних зразків віри, вирішив узагальнити увесь досвід творення Православною Церквою Священного Передання від Зішестя Святого Духа на апостолів і її життя в новочасну добу, вирішив створити узагальнений «Катехизис» або «Сповідання православної віри».

За нашими спостереженнями, Святитель свою працю розпочав не на голому місці. Він та його соратники добре знали і користувалися «Точним викладом православної віри» Іоанна Дамаскіна¹. Проте, як для тодішньої пори, виклад виглядав занадто тезисним, а найголовніше – він не давав відповіді на суперечливі запитання, що накопичувалися впродовж майже тисячоліття становлення та розвитку Христової Церкви після Іоана Дамаскіна. Ще більше постало запитань в результаті безперервних суперечок між православними та католиками, до яких на початку XVI ст. додалися ще й різні протестантські рухи.

Ведучи брудну полемічну та конфесійну боротьбу, протестантські релігійні ідеологи, а також католики, на тлі піднесення унійної доктрини, стали укладати й тиражувати псевдоправославні катехизиси – фальшивки, автори яких переслідували ціль компрометації православної віри. Водночас їхня проповідницька діяльність, оперта на богослов'я сумнівної якості, сіяла смуту серед українців Речі Посполитої.

Отже, у Православній Церкві як на рівні Вселенського Патріархату, так і в Київській Митрополії розуміли необхідність створення нового цілісного Катехизису як Сповідання православної віри, яке було би

¹ Праця перевидана українською мовою з розлогою передмовою протоієрея Миколая Щербаня. Дамаскін Іоан. Точний виклад православної віри / Переклад на українську мову аспірантів КПБА [Під редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України ФІЛАРЕТА]. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010. 294 с.

прийняте і визнане усім православним світом. Ця рутинна праця лягла на плечі Петра Могили та його сподвижників.

Результатом їхньої інтелектуальної діяльності стала праця «Православне сповідання віри». Її Петро Могила написав не сам, а в співавторстві з Ісайєю Трофимовичем-Козловським та Сильвестром Косовим у 1639 р. Працю первинно назвали «Виклад віри Церкви Малої Росії». Вона пройшла довгий і тернистий шлях визнання.

1640 р. делегати Київського православного собору ретельно вивчали та обговорювали «Православне сповідання віри». Після схвалення працю надіслали на богословську апробацію східним патріархам. Але ті також не хотіли брати на себе відповідальність і зобов'язали скликали собор, на якому ухвалити рішення про дозвіл вживати її в церковній науці або відхилити. М. Грушевський пише, що «дослідження тексту відбулося на скликаному соборі у м. Яссах 1642 р. і після внесених коректив грецьким богословом М. Сирігосом його в 1643 р. поблагословили православні патріархи Сходу»¹. Хто такий М. Сирігос нам докладніше з'ясувати не вдалося. Але ми припускаємо, що його «корекція» була більше формальністю. Та, щоб там не було, «Православне сповідання віри» стало найважливішим і найціннішим доробком у галузі догматичного та морального богослов'я українських християнських мислителів і богословів доби раннього модерну, які в своїх праці та служінні горнулися до Київського Митрополита.

Звісно, що автори не з усіма виправленнями погодилися, тому Петро Могила вирішив видати тодішньою літературною українською мовою скорочений варіант «Сповідання», назвавши його «Малим Катехізисом», цілковито проігнорувавши всі доповнення та виправлення, за вдалим висловом руського літописця, лукавих греків. Книга з'явилася на світ 1645 р.² Деякі румунські історики, єпископи і, зокрема, Синод їхньої Православної

¹ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта, 1992. 191 с.

² Олійник, Л. "Короткий катехизис" Петра Могили як літературна пам'ятка доби бароко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Літературознавство. Тернопіль, 2012. Вип. 34. С. 190.

Церкви, вважали, що трактат Петра Могили «Православне ісповідання віри» є одночасно антикатолицьким і антипротестантським. На цьому наголошував румунський єпископ Мелхіседек.

Натомість доволі схвально прийняли його твір українські історики, усуваючи обвинувачення в навмисній латинізації української обрядовості. Так, М. Грушевський писав про те, що «для цього немає серйозних підстав»¹ не визнавати переваг Катехизису Петра Могили. Високо оцінив працю святителя історик Д. Дорошенко, підтверджуючи це тим, що «він визнаний усім православним світом і використовується церквою».

Аналізуючи зміст цього твору, ми найчастіше віднаходимо суворе дотримання утверджених в історії Церкви догматичних конструкцій, їх часткове запозичення й переповідання, що ґрунтуються на різних формах традиційної біблійної екзегези та соборно визначених Православною Церквою підходах до тлумачення тексту Святого Письма, які підпорядковані завданням церковної апологетики, морального богослов'я, церковної дидактики та духовно-морального виховання загалом.

Святитель визначив чіткі завдання – напрацювати не лише нову редакцію Катехизису, а створити таке джерело й керівництво православного віровчення, яке би відповідало новим інтелектуальним запитам і водночас базувалося на незаперечній православно-догматичній основі, увібравши в себе весь історичний та догматично-богословський досвід Православної Церкви. Святитель добре розумів, що Катехизис має бути таким, який знайде схвалення всією повнотою Православної Церкви, а не черговою працею для нарощення бібліотечних фондів бібліотеки Києво-Могилянської академії.

Прийняття Катехизису («Викладу православного сповідання віри»), що було першорядним питанням на Соборі, підтвердило його безперечний успіх. Питання обговорювали дуже ретельно, впродовж цілого тижня. У результаті було схвалено ґрунтовний документ,

¹ Алексієвський Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII – XVIII ст.). Тернопіль: Збруч, 1999. 263 с.

авторами якого були митрополит Петро Могила, Ісайя Трофимович-Козловський та ін. Щоправда, Собор через тривалі та палкі дискусії прийняв рішення віддати деякі параграфи на розгляд Вселенському патріарху, який у цій справі листувався з Київським митрополитом. Патреній розумів величезну роль Катехизису й ужив заходів, щоб відповідний проєкт опрацювали на Соборі в Яссах. Сприяв цьому й молдавський господар Василь Лупул, друг Партенія і святителя Петра Могили, а до того ж і родич останнього по лінії дружини¹.

На Собор Вселенський патріарх делегував екзарха, єпископа Порфирія і провідного грецького богослова Мелетія Сирігоса. Митрополит Петро Могила прислав до Ясс своїх делегатів: Ісайю Трофимовича-Козловського, Йосифа Кононовича-Горбацького, ректора Києво-Могилянського колегіуму Ігнатія Оксеновича-Старушича. На Ясському Соборі 1642 р. був рішуче відкинутий кальвіністський катехизис Псевдолукаріса². Після дебатів та дискусій, які тривали до 30 жовтня, були обговорені й схвалені виправлення до українського проєкту.

Перероблений проєкт Катехизису відправили з Ясс на утвердження до Константинополя та до інших Східних православних патріархів, окрім Московського. Він отримав їхню схвальну оцінку і з деякими виправленнями був затверджений Вселенським патріархом Парфенієм I 21 березня 1643 р. на основі постанов Собору архієреїв та духовенства. Отже, здійснилася заповітна мрія святителя Петра Могили: «Православна Церква мала нарешті книгу, котру могла показати всім як свій Символ Віри»³. На жаль, робота з питань друку Катехизису затягнулася через відхід від управління Церквою патріарха Парфенія I. Повністю він був надрукований лише в 1662 р. в Амстердамі грецькою мовою⁴.

¹ Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969. С. 171-172.

² Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті Київ : Український центр духовної культури, 2008. С. 111-112.

³ Мицик Ю. А., Нічик В. М., Хижняк З. І. Петро Могила / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Українська Православна Церква Київського Патріархату; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2013. С. 32.

⁴ Власовський І., Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, Т. 2. 397 с.

Упродовж XVII – XVIII століть Малий Катехизис Петра Могили перевидавався 25 разів лише в Україні. Приблизно стільки ж – на Московії. До наших днів дійшло щонайменше 20 видань румунською мовою і 16 – грекою. Приємно також наголосити, що цю віроповчальну працю українського Святителя молдовського походження публікували також англійською, болгарською, голландською, німецькою, сербською, угорською та іншими мовами народів Європи. У цьому сенсі важливість видання скороченої версії Катехизису переоцінити годі. Що ж до його канонічної складової, то потрібно підкреслити, що праця має перш за все догматичний, тобто віроповчальний і морально-дидактичний характер. Моменти, які межують із канонічним правом, безпосередньо пов'язані з ученням про Таїнства та канонічними приписами щодо порядку їх звершення в Православній Церкві.

Підсумовуючи аналіз історичних передумов формування, основного змісту, специфіки функціонування Малого Катехизису, можна стверджувати, що цей твір мав і має неперехідне значення. Це твір – догматичного характеру, в якому чітко, логічно й послідовно викладено основи православної віри. Малий Катехизис, для зручності студіювання та засвоєння, автори поділили на три частини – відповідно до поділу християнського догматичного та морального богослов'я: вчення про Віру, Надію і Любов. Все, що так чи інакше стосувалося канонічного права, було викладено в частині, в якій описані таїнства. Ці канонічні моменти пояснюють, де, ким, коли та за допомогою чого і за яких умов може бути звершене те чи інше таїнство.

2. 2. «Великий требник» як джерело літургійного богослов'я та каноніки Православної Церкви

Важливість ієрархічної побудови в українському тогочасному суспільстві визначалася специфікою церковно-релігійного становища загалом і міжконфесійною богословською та церковно-політичною

полемікою зокрема. Важливими були також спроби філософських і богословських синтезів, напрацювань західної та східної християнських традицій. Усе це створювало передумови для появи іншого не менше значущого твору Петра Могили – Требника, який став зразком не лише чинопослідування та звершення церковних треб і різного роду Богослужб, а спроектував кардинальні світоглядні переміни у співвідношенні церковно-богословського та світського суспільно-культурного напрямків розвою української національної культури.

Евхологiон, або Молитослов, або Требник, вiдомий також пiд назвою «Великий требник» Петра Могили, виданий у друкарнi Києво-Печерської лаври 1646 р. Завдяки науковому керiвниковi роботи, я мав нагоду тримати в руках препринтне видання цiєї унiкальної книги.

«Великий требник» Петра Могили мiстить 1760 сторiнок А₃ формату, бiльшiсть з яких щедро прикрашенi гравюрами майстра Iллi. Це – здебiльшого чинопослiдування церковних служб, таїнств, молитов на рiзні потреби, словом усе, що стосувалося церковних треб. Власне, звiдси й назва цього величезного компендiуму лiтургiчних текстiв, молитов, формул тощо. По сутi, то своєрiдна церковна енциклопедiя, настiльна книга i практичне керiвництво в пастирському служiннi¹.

Цiлком природно, що «Великий требник» дуже швидко набув широкого вжитку в усьому тогочасному православному свiтi та й нинi залишається актуальним. Професор i митрополит Iларiон Огiєнко стверджував, що саме «Великий требник» Петра Могили (1646 р.) став основою всiх подальших аналогiчних книг. Його передруковували окремими частинами, зокрема на Московiї, як Учительнi вказiвки. Підсумовуючи власний глибокий аналіз «Великого Требника» Петра Могили Митрополит Іларіон, довів, що ця праця принесла Православній Церкві в Україні велику славу й авторитет, забезпечивши сама собі живучість на віки².

¹ Жуковський А., Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. 429 с.

² Огієнко І. Українська церква за часів Руїни: 1657 – 1687. Київ : Наша культура і наука, 2006. 468 с.

Як уже зазначалося, 1620 р. вдалося відновити ієрархію Православної частини Київської митрополії. Українська Православна Церква знову стала духовною твердиною українського народу в боротьбі за власну національно-церковну ідентичність, проти наступу реформаційно-контрреформаційного руху. Цю високу і почесну місію Бог обрав втілити в життя архімандриту Києво-Печерському і майбутньому Митрополиту Київському, Галицькому і всієї Руси Петру Могили. Будучи глибоко переконаним, що для реалізації визначеної мети потрібно, аби Церква піклувалася про освіту і моральний стан духовенства та мирян, він розпочав системні й кардинальні реформи ще в сані архімандрита.

Священний Архімандрит у своєму Львівському маніфесті з боєм зізнавався, що йому важко дивитися на ті великі втрати, яких зазнала Православна церква в результаті зруйнування Києва і перебування під різними чужоземними протекторатами. Та головною причинною занепаду він все ж вважав «неосвіченість духовних, невчення молодіжи», а тому, «прагнучи запобігти такій великій утраті й бажаючи позискати заблудивших від православ'я, рішив фундувати школи на те, аби молодіж у всякій побожності, в обичаях добрих, в науках вільних була цвічена (вихована)»¹. Свідченням того, що ця проблема чи не найбільше хвилювала Київського Святителя, є також слова з передмови до «Великого требника», якими він аргументовано доводив, що головне завдання, яке стоїть перед ним як Київським Митрополитом, – це «зацікавлення всіх православних християн зберігати і плекати рідну віру, дотримуватися єдиного порядку і чинопослідування під час звершення треб, таїнств і Богослужінь. Святитель закликав до шанування святих таїнств і церковних обрядів»².

Вагомою причиною друку «Требника» стала поява 1642 р. полемічного трактату Касіяна Саковича «Перспектива» (*«Eparnothosis, seu Perspectiva et Declaratio errorum haeresum ac. superstitionum, quae in*

¹ Цит. за : Хохун-Політова С. Петро Могила як фундатор нового ренесансного світогляду в українській культурі першої половини XVII ст. *Наукові записки КНУКІМ*. Вип. 10. 2009. С. 69.

² Могила П. Евхологiон, або Молитвослов, или Требник. Київ : Лаврська друкарня, 1646. С. 11.

Graeco-Ruthena ecclesia disunita reperiuntur»). Автор засуджував численні недоліки православних богослужбових книжок. Так, Касіян Сакович зазначав, що православні мають три точки зору на те, коли саме хліб і вино перетворюються на Тіло і Кров Христові. Одні стверджують, що під час проскомідії, інші – під час виголошення слів інституції, а треті – що це відбувається під час епikleзи. Православні також не знали, що саме є матерією таїнств, і відправляють їх без відповідного наставлення. Тому, складаючи «Требник», митрополит Петро Могила брав до уваги цю критику і забезпечив свою працю вичерпними поясненнями відносно літургійної практики, догматичних та етичних аспектів задля спростування закидів з боку неправославних»¹.

У цій самій частині Требника перелічено основні причини кодифікації названої фундаментальної праці: 1) звинувачення неправославними в різних гріхах і помилках; 2) спростування звинувачень на адресу православних у єресь (у ході полемічної боротьби популярним було гасло : православна Русь упала в єресь і не знає ні числа, ні форми, ні матерії, ні інтенції)²; 3) відсутність одностайного підходу і чинопослідування звершення таїнств і неспроможність витлумачити їхній духовний та моральний зміст³. Із передмови видно, які основні завдання поставили перед собою укладачі Требника. Одне із головних завдань Требника – введення правильного і єдиного для всіх способу звершення таїнств; створення теоретичного базису для поширення православного вчення про таїнства (їх природу, формули звершення, порядок та спеціальні речовини, які застосовуються), зрештою, що таке саме таїнство, чому важливо брати участь у таїнствах Церкви Христової. Іншим завданням створення Катехизису була необхідність підготовки священнослужителів для виконання таїнств, а також настанови для мирян щодо гідного приготування до прийняття таїнств. Нагальними

¹ Малишко С. Церковні реформи київського митрополита Петра Могили. Чернівці : Видавець Лозовий В. М., 2014. 64 с.

² Див. : Петро Могила : богослов, церковний і культурний діяч. Наук. зб. [за ред. А. Колодного і В. Климова]. Київ : Дніпро, 1997. С. 201.

³ Могила П. Евхологiон, або Молитвослов, или Требник. С. 13-14.

завданнями були також навчання про сам церковний устав і спроби уніфікації богослужіння в Православній Церкві Речі Посполитої.

Петро Могила надавав цьому всьому дуже важливого значення, а тому й виділив у Требнику на їх обґрунтування майже 50 сторінок. Їх умовно можна поділити на три частини: перша пояснює значення таїнства; всі вимоги щодо їх уставного звершення (час, місце та інше), а також відповідне внутрішнє та зовнішнє налаштування священника; друга – казуїстична частина. Вона містить вичерпний перелік можливих проблем і вказівки, як чинити, якщо вони виникнуть; третя – пастирська частина, в якій вміщено мало не всі інструкції, керівництва, вказівки та пояснення для священнослужителів, які звершують таїнства, відправляють Богослужіння, словом, виконують усі церковні треби. Доволі детально розписано, як належить священникові пояснювати кожний чин парафіянам і як бути в разі виникнення якихось непорозумінь¹.

Сам Требник поділено на такі три частини:

Частина I – таїнства і важливі функції в житті християнина, від народження до смерті (містить інтродукцію та 42 секції);

Частина II – служби для освячення різних речей у храмі та в домі (являє собою чинопослідування 60 служб);

Частина III – служби для загального вжитку: молебни і моління (24 служби). А завершується Требник особливим додатком – зразками метричних книг про народження, одруження та смерть.

Вихований у європейській культурі, Петро Могила беззастережно приймав католицьке сакраментальне богослов'я в дусі та формулюваннях Тридентського собору (1545–1563 рр.). Тому в поясненнях кожного таїнства увагу звернено на матерію й форму кожного. Для Петра Могили було надзвичайно важливо, щоби священник, який звершує таїнство, усвідомлював всім своїм єством таємний бік і значення священнодії. У

¹ Могила П., Евхологiон, або Молитвослов або Требник Митрополита Петра Могили. Київ, 1646. Фотопередрук Олекси Горбача. Рим, 1988. 1673 с.

Требнику наголошувалося: «Якщо одного з цих елементів немає, тоді й таїнство недійсне, а священник – припустився тяжкого гріха»¹. До всього цього треба додати, що Требник Петра Могили – це не звичайне копіювання чи компіляція латинських церковних книг. Для укладення Требника автори широко використовували й грецькі, й руські (староукраїнські) тексти. Проте підхід до них був не настільки скрупульозний, як до католицьких першоджерел.

Загалом складається враження, що грецькі видання інколи використовували здебільшого для того, аби усунути деякі місцеві звичаї (наприклад, причастя свяченою або йорданською водою).

Коли укладачі Требника робили якісь запозичення, яких немає в грецьких книгах, то чітко пояснювали їх необхідність і канонічно-догматичні переваги. У Требнику зроблено спробу усунути практику потрійного обходу аналою та споживання «спільної» чашу під час шлюбу², а натомість впровадження в практику використання дзвіночка, коли священник йде зі Святими Дарами до хворого, вітання «Мир дому цьому»!, коли заходимо в чиюсь господу.

Та чи не найбільший внесок Святителя, такий, що, безперечно, має значення й для сучасної літургійної практики і канонічного права – запровадження різних чинів прийняття в лоно Православної Церкви.

Отже, «Великий требник» – не просто книга, яка містить чинопослідування таїнств та обрядів, а надзвичайно цінне джерело літургійного богослов'я й каноніки Православної Церкви. Він став найповніший на ту пору літургійним збірником, у якому окрім Богослужб і різних чинів, уміщено примітки та вказівки, а також канонічні настанови й церковні повчання з коментарями.

Молитви і Богослужби в Требнику подано старослов'янською мовою, а повчання й пояснення – тогочасною літературною українською

¹ Могила П., Евхологiон, або Молитвослов або Требник Митрополита Петра Могили. Київ, 1646. Фотопередрук Олекси Горбача. Рим, 1988. С. 356-377.

² Там само. С. 373 –382.

літературною. Головною метою була уніфікація церковно-літургичної практики та звершення церковних таїнств і обрядів.

Особливістю «Великого требнику» є часті стислі роздуми про державу й церкву, їхню роль у духовному та спільно-історичному житті народу, просвітницьку та виховну місію.

Тому, викладені в книгах Петра Могили основи православного віровчення та літургичного життя Церкви мали яскраво виражений соціально-практичний характер і значення.

Розділ 3.

РЕФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МОГИЛИ ЯК МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО І ВСІЄЇ РУСИ

3.1. Фундація Києво-Могилянського колегіуму та реформування шкільництва й освіти

Починаючи з 20-х років XVII століття політичним, культурним та освітнім центром України стає Київ. Єлисей Плетенецький, Захарія Копистенський, Іов Борецький, Петро Беринда були найактивнішими ідеологами Православ'я того часу. До цієї київської вченої когорти приєднався святий Петро Могила.

Анатолій Колодний та Віталій Клімов наголошують, що Митрополит Петро Могила залишиться в історії Православної Церкви як ієрарх, беззастережно відкритий як Заходу, так і Сходу. Петро Могила чи не найгостріше з-поміж сучасників усвідомив нагальну потребу поєднання європейської традиції, високих зразків західної науки, культури й освіти зі східною духовністю¹.

Падіння духовної та історичної ролі Києва негативно позначилося не лише на політичному, а й на духовно-культурному житті українського народу. Сталося так, що європейські народи переживали модерн, а українці – тяжкий занепад. Головна причина – бездержавний статус, наступ реформаційно-контрреформаційного руху, піднесення унійної доктрини, розкол Київської Митрополії на Унійну Церкву та протиунійну Православну Церкву.

Якщо в Європі книгодрукування розвивалося семимільними темпами, то в Україні рівень науки та освіти почав поступово знижуватися. Скоротились обсяги книгодрукування, ліквідовано чимало шкіл, а частину

¹ Петро Могила : богослов, церковний і культурний діяч. С. 412.

їх переведено на польську мову викладання. Значна кількість представників української шляхти переходила в унію і католицизм, щоб зберегти майно, посади, привілеї тощо. Тому єдиною освіченою національною силою залишалася Православна Церква.

За таких складних суспільно-політичних обставинах Україна отримала церковного і громадського провідника – Петра Могилу, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, екзарха Константинопольського Престолу, архімандрита Києво-Печерської лаври, який з подвійною енергією взявся за реформування релігійного життя. Він розпочав з найголовнішого – фундаментальної освіти.

Ця сфера діяльності Петра Могили становила основний зміст його церковної, культурної та суспільно-політичної діяльності. У 1631 р. він у Львівській братській церкві Успіння Пресвятої Богородиці склав обітницю: «Я, Петро Могила, милістю Божою Архімандрит Київський Печерський, видячи в Церкві православній велику втрату душ людських через неосвіченість духовних й неучення молоді, за ласкою і поміччю Божою і за власною волею ... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, в науках вільних вихована була»¹.

Він прагнув подолати неписьменність серед білого духовенства або чернецтва, а також «відродження православного духу, релігійної свідомості, створення власного кадрового, науково-культурного потенціалу, засвоєння найкращих зразків західної культури, піднесення національної освіти, літератури до європейського рівня»².

Святитель спрямовував свої зусилля на зміну системи тогочасної освіти, що практикувалася в українських школах Речі Посполитої. Спостерігаючи за ходом боротьби з польською католицькою ідеологією, він дійшов висновку, що для більшого успіху, скерованого на захист

¹ Памятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Київ, 1898 Т. 2.

² Сюдюков І. Петро Могила: екуменіст і просвітник. Європейський вибір українського митрополита. *Україна Incognita*. За загальною ред. Л. Івшиної. Київ : Факт, 2003.

підвалин українського культурно-релігійного життя, необхідно запозичити й адаптувати до православної освіти основи західноєвропейської та польської католицької науки.

Для практичної реалізації цього задуму він вирішив створити в Україні таку школу, що, залишаючись православною, надавала б освіту за «зразками і програмами польських католицьких колегій»¹. Навчальне розроблення ним освітньо-педагогічної концепції повністю себе виправдало.

Київський митрополит Петро Могила взяв на себе обов'язок бути довічним захисником і наставником Києво-Братської колегії, що виникла у 1632 р. унаслідок об'єднання Київської братської та Лаврської шкіл, і намагався надати новому закладу статусу академії. Проте польський уряд рішуче протидіяв цьому, не бажаючи поширення освіти в Україні.

Завдяки викладацькому складу, зокрема визначним ученим, письменникам, церковним та освітнім діячам, таким як Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та іншим, «школа набула характеру вищого навчального закладу, що стало важливим аспектом розвитку освіти в Україні й усїєї української культури XVII ст.»².

Згідно зі шкільним статутом, учителі мали постійно нагадувати учням про їхні обов'язки перед Богом, батьками, наставниками, суспільством, виховувати їх у дусі взаємоповаги, любові до рідного народу, мови, традицій, батьківської віри. З самого початку існування Колегії Петро Могила закупив необхідну для навчання літературу. Здебільшого це були твори Отців Церкви, історичні трактати. До того ж він постійно дбав про своє дітище. Помираючи, заповідав: «Бережіть академію»³.

Сила духу і велич Петра Могили в тому, що йому вдалося подолати ортодоксальні, старовірські настрої своїх супротивників. Завдяки цьому в українському суспільстві прокладався шлях до справжньої науки, стиралася

¹ Крип'ячевич І., Нові матеріали до соборів 1629 р. Львів : ЗНТШ. Т.116.

² Література другої половини XVI – середини XVII ст. *Історія української літератури*: у 2 т. / під ред. М. Т. Яценко. Київ : Наукова думка, 1987. Т. 1. 384 с.

³ Радул О. *Історія педагогіки України X – XVII століть: Персоналії*. Київ : Основи, 2005. 238 с.

віками навмисне нагромаджувана неприязнь до всього західноєвропейського (латинського). Все це обіцяло великий ренесанс і розквіт української культури, що справді припав на першу половину XVII ст.

З іменем Петра Могили пов'язане створення мережі освітніх закладів в Україні. За його участю були відкриті філіали Києво-Могилянської колегії – Слов'яно-греко-латинська академія у Вінниці, колегії у Кременці, Гощі, Яссах, у яких уперше почали викладати філософію та інші світські дисципліни¹.

Святитель посприяв також розквіту друкарства в Україні. Понад 20 років він очолював книговидавничу справу, а також редагував богослужбові книги, він надав Лаврській друкарні значного поступу, якого ще не знало українське книгодрукування².

Митрополит закликав молодь мислити й розуміти, а не лише механічно завчати наукові, релігійні та морально-етичні істини. Радив нові знання повторювати й переказувати іншим для кращого їх розуміння та усвідомлення. На нашу думку, твори Петра Могили містять багато моментів у сфері церковного права. Митрополит намагався систематизувати та впровадити в життя Церкви ті норми канонічного права, яких не було на той час у житті Київської Митрополії³.

Тому цілком природно, що його твори містять також багато моральних сентенцій і виховних вимог, релігійні та моральні мотиви пов'язуються із загальнолюдськими моральними поглядами на норми поведінки особи в суспільстві. Він закликав виховувати в молоді чистоту думок, бажання робити добрі справи, повагу до батьків, бути слухняними, цнотливими, милосердними, стриманими. Підкреслював вирішальну роль розуму, а не емоцій, у виборі форм поведінки, досягненні визначеної мети.

Намагаючись піднести колегію на рівень західноєвропейських університетів, він, як справжній адміністратор і талановитий педагог,

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. С. 192-193.

² Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2007. С. 234.

³ Жуковський А., Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. С. 201-202.

сформував її належний адміністративний устрій і запровадив вивчення «семи вільних наук» та послуговування латиною для їх викладання. Окрім того, Київський митрополит забезпечував викладачів і бідних студентів «засобами до життя і навчання»¹.

Одна з найважливіших ознак, що характеризувала колегію як національну школу, була її всестановість – принцип, згідно з яким молодь навчалась у Києво-Могилянській колегії незалежно від її соціального стану. Між тим, формування могилянської освітньо-педагогічної системи дало про себе знати ще за життя Петра Могили. Найголовнішим результатом його діянь було те, що колегія стала дійсно національною вищою школою не для вибраних, а для всіх охочих, здібних досягнути навчальні предмети. Для цього він «опікувався науковим, моральним і релігійним спрямуванням викладання та виховання, забезпечував колегію матеріально, витрачаючи на це значні особисті кошти»².

Уже в перші роки існування колегії Петро Могила побудував новий навчальний корпус, що розмістився на подвір'ї, подарованому для братської школи Галшкою Гулевичівною, яку Митрополит дуже поважав. У витягу із земських книг Київського воєводства від 14 (15) жовтня 1615 р. вміщено дарчий запис про те, що княжна – дружина Стефана Лозки, передала двір і маєтності в Києві, а також і всі угіддя, що до них належали, Ставропігійному монастирю і школі для навчання дітей – дворянських і міщанських, а також готель для православних прочан.

Час минав, школа розвивалася й згодом було зведено нове просторе приміщення для навчання студентів, яке зберіглося до наших днів³.

Український Святитель приділяв значну увагу питанню усвідомленого навчання. Він створював сприятливі умови для підготовки високоосвічених

¹ Хижняк З. З історії Києво-Могилянської академії XVII – XVIII ст. К.: Києво-Могилянська академія, 2005. 64 с.

² Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII – XVIII ст.). Тернопіль: Збруч, 1999. 263 с.

³ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид. [упоряд. З. І.Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. Київ : Вид. дім "КМ Академія", 2001. 736 с.

фахівців, а також прагнув поєднати в навчальному процесі основи православного благочестя і національної свідомості, бо лише такі випускники могли стати на захист свого народу та релігійності. Для такої благородної мети він «залучав православну мораль, історію, літературу і мистецтво, усвідомлюючи, що гідно представляти Православ'я у християнському світі зможе лише високоосвічене духовенство»¹.

Митрополит сприяв поширенню освіти серед широких верств українського народу. Сформований Петром Могилою Колегіум сприяв цьому процесові. Так колегіум став осередком виховання високоосвіченої і релігійної молоді – захисників українських старожитностей і Православної Церкви. Цей заклад, спираючись на досягнення західноєвропейської культури, сприяв поширенню освіти і моралі, релігійно-культурному поступу.

Виховні ідеї прекрасного педагога Петра Могили відіграли значну роль у формуванні світогляду української молоді та осіб старшого покоління. Звертаючись із пастирським посланням до вихованців колегії, митрополит наголошував: «Я часто думав і турбувався про те, щоб викладались не тільки зовнішні науки, а насамперед доставлялось благочестя, яке повинне вкорінитись і посіяти в ваших молодих серцях, бо без нього всяка мудрість є глупотою перед Богом, як справедливо вона і називається»².

Зазначимо, що значну увагу святитель приділяв організації навчально-виховного процесу і власне методу навчання. Спочатку загальний дзвін сповіщав про підготовку до першого уроку. Потім дзвонили класні дзвіночки, запрошуючи учнів до аудиторій. Нарешті знову дзвонив загальний дзвін і починалися заняття. Вихованці сідали відповідно до успішності в порядку, на який вказував викладач. Ще до його приходу старші учні (аудитори) вислуховували задані уроки і робили в «нотатках» позначки щодо рівня засвоєння попереднього навчального матеріалу. Після приходу вчителя аудитори доповідали йому про успіхи кожного

¹ Семака Л. Петро Могила митрополит Київський і Галицький, просвітител, засновник Києво-Могилянської академії // 100 найвідоміших українців. Київ : Автограф; Орфей, 2005. 640 с.

² Самбор Б. Святі землі української. Київ : Архангельський глас, 2009. 688 с.

учня. Викладач шляхом опитування окремих учнів перевіряв об'єктивність оцінювання, після чого розпочиналося вивчення нового матеріалу¹.

Колегія за часів Петра Могили працювала за стандартами і вимогами загальноєвропейської освітньої системи. На початку її існування було лише сім класів (з 1680 р. – вісім), що називалися школами: фара (або аналогія), інфима, граматика, синтаксима, поезія, риторика, філософія, згодом додалося богослов'я².

Зауважимо, що фару вважали найнижчим, підготовчим класом, у якому вчили читати і писати слов'янською, латинською та грецькою мовами. Натомість, в інфимі вже починали говорити латиною, перекладали з латини на рідну мову і навпаки, писали екзерциції (класні вправи), привчали до граматичного розбору. У класі граматики вивчали граматику латинської мови, писали окупації (домашні завдання), намагалися розмовляти латинською мовою³.

У синтаксимі, крім граматичного розбору, викладалися ще й основи катехизму, арифметики, нотного співу та інструментальної музики. Поезію та риторику спочатку викладали в одному класі, а потім – окремо. Під піїтикою розуміли мистецтво складання віршів, під риторикою – вміння будувати прозові словесні форми, листи, промови і проповіді на всі випадки життя, виголошувати вірші та орації в школі й поза нею. Водночас продовжували вивчати церковнослов'янську й іноземні мови. Філософський клас у колегії вважався найвищим. Філософію поділяли на три основні частини: філософія мисленна (логіка); філософія природна, або фізика; філософія Божественна, або метафізика⁴.

Під час лекцій учні ознайомлювалися з такими поняттями, як «простір», «час», «загальний початок усіх речей», «закони загального руху». Значне місце посідали космогонія і метеорологія. Окрім лекцій,

¹ Жуковський А., Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. 429 с.

² Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст. С. 73.

³ Радул О. Історія педагогіки України X – XVII століть: Персоналії. Київ : Основи, 2005. 238 с.

⁴ Історія релігієзнавчої та богословської думки в Україні : хрестоматія [уклад. : Н. С. Мизак]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 78-80.

практикувалися бесіди, диспути, взаємне навчання учнів, диктанти, різноманітні письмові роботи, самостійні та домашні роботи, написання віршів, промов, читання творів, участь у драматичних виставах тощо. Після перерви на обід усі знову збиралися на заняття для закріплення вивченого. Після закінчення навчального дня розходилися по домівках і квартирах, а сироти йшли до бурси. Найбіднішими вихованцями Петро Могила опікувався особисто¹.

Митрополит сприяв установленню тісного зв'язку між колегією та родиною. Статут школи визначав поведінку студентів у школі і вдома. За його дотриманням у колегії наглядали учителі та чергові учні, а в домашніх умовах – батьки і родичі. Суботами проводилися підсумкові заняття з вивчених тем, а неділями відбувалися бесіди на морально-етичну тематику, під час яких студентам пояснювали норми поведінки, тлумачили свята православного календаря, читали «Патерик», що містив оповіді про святих подвижників². Разом з цим активно використовували в навчальному процесі твори Петра Могили та багатьох інших українських мислителів і педагогів.

Як засвідчив аналіз досліджуваної тематики, найбільш цікавим для студентів колегії був його «Анфологіон» – збірка моральних і житейських повчань для молоді. Річ у тім, що Святитель завжди акцентував увагу на вирішальній ролі розуму у виборі форми поведінки, досягненні відзначеної мети. Він наголошував на тому, що земне життя швидкоплинне і найвищою нагородою людині є вдячність інших людей. Основна мета людського життя – служіння своїй Вітчизні, а для цього необхідно здобувати наукові знання. Митрополит вважав, що «світські науки варто вивчати, спираючись на благочестя і високу моральність як на попередню передумову і основою світських наук має бути церковне вчення»³.

¹ Жуковський А., Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. 429 с.

² Самбор Б. Святі землі української. Київ : Архангельський глас, 2009. 688 с.

³ Климов В., Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). Київ : Дніпро, 1996. 270 с.

На початку XVII ст. розвиток суспільно-політичного життя був сфокусований на розумі, логіці та природознавстві, що й спричинило фундаментальні зміни в усвідомленні філософії як науки. Власне, в колегії вперше філософський предмет почали викладати як окрему систему теоретичних знань, що включала в себе раціональну і моральну філософію. До системи викладання вводилися курси логіки та натурфілософії, здійснювався синтез науки та культури Заходу і Сходу.

Однак «характерними ознаками навчально-виховного процесу залишалися демократизм, відкритість різним суспільним станам. Освіту визначали як складову захисної системи культури і важливий чинник самопізнання та прогресу суспільства, а також як основний механізм його зв'язку із зовнішнім світом»¹.

Методика навчання філософії і богослов'я в Колегії не передбачала екзаменів, а рівень засвоєння здобутих знань визначався під час диспутів. Викладач упродовж тижня висловлював свої думки щодо того чи іншого навчального матеріалу, вислуховував аргументи студентів і на основі їхніх відповідей та конотацій робив висновки щодо рівня засвоєного матеріалу.

Свої знання студенти публічно виявляли аж наприкінці навчального року. На їхні диспути запрошували високих гостей – видатних киян, які стежили за змістом промов. Ці семінари нагадували річні звіти викладачів перед братчиками за власну педагогічну діяльність та витрачені на навчання кошти².

Окрім філософсько-богословських диспутів, студенти вправлялись у складанні церковних проповідей. «Найбільшими авторитетами навчального закладу були Аристотель і Фома Аквінський. Курс філософії

¹ Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII – XVIII ст.). Тернопіль: Збруч, 1999. 263 с.

² Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн. С. 137.

складався з логіки, фізики і метафізики та ґрунтувався на канонізованій філософській системі Аристотеля»¹.

У Колегії читали лекції, зміст яких базувався на середньовічній схоластиці, а саме академічній і монастирській традиції, що послуговувалася філософією Арістотеля та Платона, з метою розуміння, систематизації, тлумачення та осмислення засад і принципів християнської віри, духу доби відродження, реформації та Контрреформації, а пізніше й бароко з урахуванням здобутків культури українського народу.

Анатолій Колодний так підсумовує результати діяльності Колегії часів Петра Могили: «Колегія виховала цілу когорту філософів, учених, богословів, церковних та державних діячів, сформувала потужний професорсько-викладацький склад, який ще за життя здобув широке визнання»².

Викладачі колегії намагалися подолати схоластичні погляди, що впливали на зародження і розвиток української філософської думки. Так було вперше сформовано систему духовного синтезу загальноєвропейського масштабу. Це була доба Бароко, в яку Україна достойно увійшла завдяки зусиллям Київської школи.

Науковці колегії пов'язували здійснення своїх релігійно-духовних ідеалів з поширенням освіти, вбачаючи в цьому критерій суспільного розвитку, прищеплювали ці погляди своїм вихованцям. Щодо рівня філософського знання, то він знайшов своє відображення в лекціях провідних професорів. Вони широко використовували досвід, наукові надбання, нові досягнення тогочасної науки, прагнули в теології спиратися не лише на релігійні почуття, а й на наукові докази. Тобто викладачі колегії прагнули до вироблення самостійного мислення серед студентів, власного типу світобачення. Тим паче, що «використання наукових знань у

¹ Семака Л. Петро Могила митрополит Київський і Галицький, просвітитель, засновник Києво-Могилянської академії // 100 найвідоміших українців. Київ : Автограф; Орфей, 2005. 640 с.

² Колодний А. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ : Дніпро, 1997. 216 с.

полемічно-богословських текстах обмежувало традиційний церковний містицизм, відкривало ширший простір для раціоналізму»¹.

Загалом Колегія виховала різних науковців, письменників, педагогів, політиків, церковних і культурних діячів. Звісно, що більшість серед них була великими Українолюбамі. Але вистачало й політичних ісихастів-традиціоналістів, які виступали за зближення з Московією (наприклад, Інокентій Гізель, Йоанікій Галатовський, Лазар Баранович). Не бракувало і відвертих зрадників на зразок теперішніх Онуфрія Березовського, Павла Лебеда, Климента Вечері. Йдеться передусім про Степана Яворського, Дмитра Туптала, Теофана Прокоповича та ін. Багато вийшло зі стін Києво-Могилянки поміркованих і прихильних до України громадян, серед яких необхідно згадати Григорія Кониського, Афанасія Кальнофойського, Ігнатія Оксеновича-Старушича, Лазаря Барановича, Йосипа Коновича-Горбацького. І, зрештою, вірних синів України та Української Церкви – майбутніх Київських Митрополитів Сильвестра Косіва, Антонія Винницького, Діонісія Балабана, Йосипа Нелюбовича-Тукальського та ін.

У Києво-Могилянській академії навчалися всесвітньо відомі митці і композитори Артем Ведель і Михайло Березовський, архітектор Іван Григорович-Барський, гравер Іван Щирський. Всі вони продовжували нарощувати потенціал започаткованої Петром Могилою освітньо-педагогічної діяльності, але плоди їхньої праці – різні й не всіма скористалися українці².

Організована як духовно-світський вищий навчальний заклад, Колегія, за задумом Петра Могили, мала стати основою православ'я, підґрунтям якому слугували гуманістичні та реформаційні ідеї, наука й освіта.

Освітньо-педагогічна система колегії відображала структуру європейських вищих навчальних закладів. Її очолював ректор, у руках якого зосереджувалися всі важелі управління. За навчальний процес

¹ Нічик В., Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI –початок XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1990. 383 с.

² Колодний А. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ : Дніпро, 1997. 216 с.

відповідав його заступник – префект. З числа викладачів призначався суперінтендант, який стежив за поведінкою студентів поза колегією, в чому йому допомагали обрані зі студентів директори, візитатори, сеньйори бурс. Викладачам у веденні занять допомагали кращі студенти – магістри, інспектори, цензори. Викладачів молодших класів називали дидасками, магістрами або просто вчителями, старших – професорами. Учні молодших класів називали спудеями, а старших, починаючи з поетики, – студентами. Однак порівняно із західноєвропейськими університетами були істотні відмінності. Колегія не ділилася на факультети, не давала випускникам учених ступенів, навчальний курс не завжди був постійним, «проте рівень освіти і виховання був доволі високим»¹.

Надзвичайно цінним в організаційній структурі колегії було те, що основною метою проголошувалося формування світогляду молоді на засадах християнської моралі, благородства, ввічливості, скромності, а найважливішим засобом виховного впливу визначався особистий приклад викладачів, які завжди мусили служити для учнів високим взірцем віри в Бога, гречності, доброго виховання й освіченості, внутрішньої чистоти і зовнішньої охайності.

Лише впродовж року (1632–1633) для потреб бібліотеки колегії було закуплено писання Отців Церкви, богословські та історичні твори, латинський словник Кнапа, трагедії Сенеки, твори Ювенала, Горація, Овідія, промови Цицерона, підручники з тригонометрії, логіки та метафізики².

За взірцем Київської Колегії Петро Могила засновував навчальні заклади і в інших містах України, в яких викладали його вихованці. Щоб належно підготувати професуру для новостворених колегій, святитель направляв здібних студентів до різних вищих навчальних закладів Західної Європи. Здобувши освіту за кордоном, більшість із них поверталася в

¹ Хижняк З. З історії Києво-Могилянської академії XVII – XVIII ст. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. 64 с.

² Хохун-Політова С.В. Петро Могила як фундатор нового ренесансного світогляду в українській культурі першої половини XVII ст. *Наукові записки КНУКІМ*. Вип. 10. 2009.

Україну й на своїй педагогічній ниві впроваджувала структури і програми, а також курси лекцій, у тому числі й з філософії та теології, апробовані в Київській колегії. Позаяк, на відміну від інших вищих шкіл Речі Посполитої, Київська Колегія була православною, та визначаючи її завдання, Петро Могила писав, що вона покликана «не лише задовольняти потреби українського суспільства в освічених кадрах, а й протидіяти будь-яким впливам католицьких шкіл»¹.

Саме на той час цей навчальний заклад був інтелектуальним осередком української культури, а його характерними ознаками залишалися демократизм, відкритість різним суспільним станам. Освіту визначали як складову захисної системи культури, важливий чинник самопізнання та прогресу суспільства, а також механізм його зв'язку із зовнішнім світом на основі теоретично-богословського обґрунтування українського варіанта православ'я. До того ж Києву відводили роль духовного центру всього православного світу, а також єдиного спадкоємця Київської держави².

Численні школи, духовні семінарії, у т.ч. й у сусідніх країнах, зобов'язані своїм створенням та функціонуванням Київській Колегії та Петру Могилі. А виховні ідеї Великого Святителя відіграли значну роль у формуванні патріотизму і релігійного світогляду української молоді. Нерідко вихованці Києво-Могилянки йшли на Запорозьку Січ захищати українську вольницю, народні традиції та православну віру³.

Завдяки Святителю Петру Києво-Могилянська Академія стала найвизначнішим навчально-науковим центром Центрально-Східної Європи. Упродовж усього свого існування вона була провідним чинником розвитку науки, освіти і культури українського народу, релігійним та національно-культурним осередком, що сприяв загальноукраїнській консолідації, інституцією, яка через освіту формувала та єднала

¹ Колодний А. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ : Дніпро, 1997. 216 с.

² Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII – XVIII ст. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. К.: Києво-Могилянська академія, 2006. 2-ге вид. 300 с.

³ Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст. С. 231.

етнокультурні процеси. Освітня і суспільна думка в Україні ґрунтувалася на вітчизняних традиціях, започаткованих ще в часи Київської Русі-України. У колегії це виявилось в демократичних засадах її організації, виборності професорів, підвищеній увазі до рідної мови, виробленні основ власної історіографії, переосмисленні світових філософських концепцій.

Формування могилянської освітньо-педагогічної системи супроводжувалося боротьбою Православ'я та католицизму в Україні. Утиски і несправедливість щодо православних, занепад культури спонукали до протидії освіченістю, а не войовничістю чи нетерпимістю.

Могилянська освітньо-педагогічна система ґрунтувалася на демократичних засадах, в основі якої лежав принцип справедливості та рівності всіх перед можливістю здобути гідну освіту. Суть її становлення полягала в утвердженні нової патріотичної генерації молоді, яка прагнула до тісного зв'язку із загальноєвропейським історичним процесом. І це виявилось в сприйнятті ідей гуманізму і християнської любові, що сприяло піднесенню авторитету Православної Церкви.

Для цього Петро Могила брав за основу не лише православну мораль і західноєвропейську освіту, але й історичну пам'ять – народні традиції, обряди, пісні та перекази. Спираючись на досягнення західноєвропейської освіти і культури, він створив специфічну освітньо-педагогічну систему, що сприяла формуванню освіченої та культурної еліти з високим рівнем православного благочестя та патріотичної свідомості.

3. 2. Феномен Митрополита Петра Могили і сучасність

Безперечно, постать Петра Могили – феноменальна. Він – не просто один із когорти Великих Митрополитів України, до яких, окрім нього, справедливо відносять Ілариона Русича, Василя Липківського, Андрея

Шептицького, Іларіона Огієнка, Йосипа Сліпого та Мстислава Скрипника¹. Митрополит Петро Могила – один із найвизначніших церковно-релігійних діячів не лише в церковній, а й в українській національній суспільній і політичній історії. Він міг вибрати будь-яку кар'єру, але вибрав шлях служіння Богові і людям. Поставивши собі за ціль повернути Києву його вікову історичну славу та місію, він зумів порозумітися та знайти підтримку в Уряді Речі Посполитої й повернути Українській Православній Церкві її головну святині – кафедральний собор Київських Митрополитів – церкву Премудрості Божої (святої Софії Київської).

Петро Могила розумів, що лише просвітництво і висока книжна вченість, поєднані з даром правдивої християнської віри та благочестя допоможуть українському народові вижити й не втратити власної національно-релігійної ідентичності у складі нехай і демократичної, однак католицької Речі Посполитої. Для цього він не просто заснував Києво-Могилянську академію, а провів кардинальні реформи в системі духовної освіти під опікою Української Православної Церкви. Це – власне те, на що сьогодні є особливий запит, але ані Церква на найвищому рівні, ані на низах цього, на жаль, наразі, не помічають і не усвідомлюють.

Петро Могила, по суті, поклав своє життя на Вівтар євангелізації, просвітництва, шкільництва, перекладацької та видавничої справи. Він відновлював, проводив реконструкцію не лише храмів Духа, а й Храмів науки та освіти. І це при тому, що Петро Могила мав молдавсько-угорське (батько – молдаванин, а мати – угорка), а не українське походження. Його феноменальність і понадчасовість знайшли підтвердження в тому, що Святителя Петра Могила канонізувало кілька Помісних Церков православного світу майже одночасно.

Колись наш земляк Аркадій Жуковський написав і захистив докторську дисертацію, яку присвятив Петру Могилі. Але не просто Петру Могилі, а його ролі у відновленні єдності Церкви Христової в Україні і

¹ Французенко-Вірний М. Великі Митрополити України. Київ : Смолоскип, 2013. 160 с.

навіть далі – відновленні єдності між Церквами, яку було втрачено на початку другого тисячоліття через взаємне викляття Римського Папи Лева X і Константинопольського Патріарха Михайла Керуларія. Учений був переконаний, що саме прагнення до єдності Української Церкви – основна мета його служіння. І сьогодні нам не вистачає його розважливості, твердого слова і державницького мислення. Як не прикро констатувати, але Українська Церква залишається розділеною навіть попри те, що московити вже більше десяти років вбивають українців на дарованій Богом рідній землі лише за те, що вони хочуть вільно жити й будувати, словами Митрополита Андрея Шептицького, свою рідну хату.

Феномен Петра Могили, на наш погляд, у тому, що він, не шукаючи і не прагнучи архімандритства чи митрополитства, став і архімандритом, і митрополитом, як кажуть, від Бога. З подібним життєписом була ще одна знакова постать в українській історії церковній і світській – це митрополит Мстислав Скрипник, якому судилося стати Першим Українським Патріархом і очолити Українську Автокефальну Православну Церкву. Мстислав теж був воїном, служив в Українському війську (а саме хорунжим Армії УНР), а потім – Митрополитом УАПЦ – Великим Митрополитом і Великим Українцем.

Як тоді Петро Могила погодився рятувати Українську Церкву та служити зміцненню державності Речі Посполитої, так найприкінці 80-х – на початку 90-х років Митрополит Мстислав як Першоієрарх УАПЦ в США та Діаспорі, погодився очолити УАПЦ, щоби відродити її та освятити процес відновлення державного суверенітету України¹. На наше переконання, що для Петра Могили, що для Митрополита Мстислава зроблені ними кроки були вимушені, бо не шукали вони своєї вигоди, а хотіли послужити великій справі – відродженню Української Церкви та Держави.

¹ Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. С. 252–340.

Діяльність Петра Могили як Митрополита Київського, Галицького і всієї Руси була надзвичайно плідною, багатоаспектною та бурхливою. Петро Могила працював над ідеєю Києва як Другого Єрусалиму.

Між тим, головним завданням, яке ставив перед собою Митрополит Петро Могила, було юрисдикційно-політичне питання – постання Київського патріархату. Аркадій Жуковський цитує лист польського короля Владислава IV, в якому монарх звертається до Святителя, щоби той порушив питання про Український Патріархат. Заохочуючи до дій, король розмірковував, чому це московіти у себе завели патріарха, а ми в Києві не можемо. Треба патріарха поставити і в Києві, раз є у Москві. З переписки видно, що Петро Могила жив цією ідеєю. Але знав, що це зробити не просто. Святитель усвідомлював, що для того, аби досягнути успіху потрібно провести величезну підготовчу роботу. Така робота тривала й були певні результати, але досягненню мети завадили, з одного боку, опортуністська, а з іншого – обструкціоністська позиція Риму¹.

Грандіозна управлінська, організаторська, видавнича, будівельна, інвентаризаційна діяльність митрополита Петра Могили мали на меті створення внутрішніх передумов для відродження Київської Митрополії – тієї частини Української Православної Церкви, яка не підтримала унії, але, за задумом Святителя Петра, мала стати основою для реінтеграції її Унійної частини, яка проголосила унію на Берестейському соборі 1596 р.

Петро Могила зробив усе можливе й неможливе, що очолювана ним Українська Церква мала власне національне обличчя – питоме українське богослужіння, увесь комплект необхідних церковно-богослужбових книг, із календарем, спеціальними молитвами, требами, чиносполідуваннями їх звершення тощо. Він шукав підтримки серед східних патріархів, передусім молдово-валахських монастирів. Багато чого йому вдалося. Він міг ще багато зробити, але Бог його покликав до служіння у Церкву, яка

¹ Шкрібляк М. «Церковний Переяслав». С. 255.

Торжествує, щоби випрошувати для очолюваної ним Української Православної Церкви збереження і розквіту.

Однією з найважливіших заслуг Петра Могили, як уже мовилося, була реорганізація Київської братської школи у вищий навчальний заклад. Говорити про необхідність реформування вищої богословської освіти в ПЦУ – зайве. Про це всім давно відомо, а от з реалізацію і конкретними кроками на цьому шляху є багато проблем. Складається враження, що для Київської Митрополії це наразі не пріоритетне завдання, чого не можна сказати, наприклад, про УГКЦ і деякі протестантські церкви, які мають низку світських освітніх програм, не кажучи вже про кардинальні реформи у системі їхніх богословських закладів.

ПЦУ, як і за часів Святителя Петро Могили, намагався поєднати українську православну богословську освіту з кращими досягненнями тогочасної західноєвропейської вищої школи, але це відбувається на дуже ситуативному рівні, та й то лише з окремими грецькими науково-освітніми богословськими інституціями.

Знову ж таки Києво-Могилянська колегія за змістом навчальних програм і рівнем викладання відповідала вимогам тогочасної європейської вищої освіти. А що з освітніми програмами, які впроваджуються в теперішніх духовних закладах вищої освіти (Семінаріях і Академії) – мені судити важко. Але все більше схоже на те, що наразі все зводиться до формальної відповідності акредитаційним нормам, які диктує держава. Складається враження, що ПЦУ свого стратегічного бачення із цього приводу не має. І напевно чи найближчим часом матиме. Ще складніша, на наш погляд, ситуація в неакредитованих духовних навчальних закладах.

Натомість у ПЦУ є доволі добрі успіхи з книгодрукуванням, початок якому, наслідуючи Святителя Петра Могилу, заклав Святійший Філарет Денисенко, очолюючи УПЦ Київського Патріархату. Але тиражування та передрук по кілька разів на рік однієї й тієї ж самої книги без суттєвого

уточнення змісту та адаптації до сучасних вимог, у тому числі й мовних, не може вважатися реформуваннями видавничої діяльності.

Варто усвідомлювати, що Петро Могила головну увагу звертав на уніфікацію богослужбових та богословських текстів, а тому здійснював масштабну редакційну діяльність, яка передбачала не лише відбір тих чи інших текстів (латиських, грецьких і слов'янських), а й самостійного їх складання для того, що би було видно, що їх джерелом є Українська Православна Церква, вірна Святому Писанню, Отцям Церкви та власній церковній традиції. Петро Могила прагнув у такий спосіб довести богослужбову традицію в Київській Митрополії до єдиної форми. Ось – головне завдання започаткованої ним видавничої діяльності. Це те, що робить його заслуги непроминущими і що мало би спонукати сучасного очільника Української Православної Церкви Блаженнішого Епіфанія до реформ, налагодження церковної дипломатії, боротьби за Український Патріархат і, зрештою, до побудови Української Церкви за духом.

Заслуги Митрополита Петра Могили оцінювали в різний час по-різному. За його Україноцентричність і вірність політичному курсові Речі Посполитої його, звісна річ, жорстоко критикували. Пізніше московитські шовіністи звинувачували в прокатолицьких візіях. Але коли вирішили привласнити його духовно-інтелектуальну спадщину, стали змінювати риторичку. Інкорпоруючи останніми роками майже все, що з'явилося в Церкві Христовій на теренах Руси-України завдяки Митрополиту Петру Могилі, московитам став дуже вигідний, так би мовити, новоявлений святий РПЦ. Але насправді Святитель Петро Могила був ревним противником будь-яких зв'язків з Московитською церквою.

За Петра Могили було видано чи не увесь загал символічних (священно- та церковно-богослужбових книг) для Української Православної Церкви, які стали відомими у всьому православному світі. Йдеться не лише про Катехизис і Требник, що насправді вражають, а про увесь компедіум спеціальних книг для служіння в церкві, написаних

тодішньою українською мовою. Це – теж одне з найважливіших завдань, яке стоїть перед ПЦУ, якщо вона дійсно прагне шанувати наставників, як заповідає нам апостол Павло (Єв. 13, 7).

Але одне з найважливіших, а точніше найважливіше завдання, яке залишається не реалізованим й по сьогодні, – це питання церковної єдності. Навіть нині, в часи тяжких випробувань війною, мало хто з очільників церков, які діють в Україні, готові представити нову ефективну формулу об'єднання. На жаль, ми не зустрічаємо схвалення і масової хвилі підтримки ініціативи до відновлення єдності Київської Митрополії, розділеної в далеких XVI – XVII століттях. Схоже, ані в ПЦУ, ані в УГКЦ ніхто не хоче відмовлятися від свого статусу на користь об'єднання, проголошення Українського патріархату та обрання в найпростіший і канонічний спосіб Патріарха шляхом кидання жеребу.

Звідси випливає, що розглядувана нами символічна постать в історії Українського народу та його Національної церкви є проекцією на дефіцит подібних постатей у наші дні. Як справедливо стверджують сучасні релігієзнавці, наявність його служіння в минулому унаочнює відсутність його сьогодні¹, що ще більше заохочує й дає підстави вести мову про феномен Петра Могили і сучасність.

Все, як і тоді: одні не мають наміру відмовитися від єдності з Апостольським престолом в Римі і Римським Папою, а інші – позбутися опіки Константинопольського Патріарха. Але є ще третя гілка неукраїнського в Україні православ'я, яку очолював тривалий час проголошений у неканонічний спосіб Володимир Сабодан, а з 2013 р. – Онуфрій Березовський. Це – п'ята колона Кремля, або так звана «Українська» православна церква, що перебуває в духовній і політичній залежності від Москви.

¹ Митрополит Петро Могила та його вплив на сучасні релігійно-національні процеси в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 49. С. 183-192.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи дослідницьку мету та історико-богословські пошуки магістерської роботи, можна зробити такі узагальнюючі висновки: Святитель Петро Могила як і все його життя і діяльність мають усі ознаки феноменальності, а пов'язаний з його служінням період в історії Української Православної Церкви – «золотою добою» Київської Митрополії.

Водночас Петро Могила – не лише великий український Святитель і церковний реформатор, а й великий державний і політичний стратег, якого поліфонічних заслуг якого сучасна наукова думка ще не охопила. Попри те, що йому присвячено величезну кількість праць, його феномен залишається не розкритий. Досі не має чіткої відповіді на запитання, як із громадянина молдовсько-валасько-угорського походження став настільки вірний воїн Речі Посполитої і син Української православної Церкви.

Так само по-різному оцінюють сам його прихід до управління Українською Православною Церквою, його проголошення Митрополитом Київським, Галицьким і всієї Руси та висвята в церкві Успіння Божої Матері у Львові, що належала Львівському ставропігійному братству за живого митрополита Ісайї Копинського «при закритих вікнах», що багатьма істориками тлумачилося як «церковний переворот».

Не менш дискусійними залишаються канонічність його текстів, що склали основу Катехизиса, Ермологіона або Требника та багатьох інших церковно-богослужбових книг.

Це та багато іншого, дає підстави стверджувати, що постать Святителя Петра Могили ніколи не переставала цікавити як його сучасників, так і істориків сьогодення, які культивували різне ставлення до нього самого та його діяльності. Та на які би риси характеру чи напрям і специфіку його діяльності вони не досліджували, всі погоджувалися з тим, що Петро Могила – це надзвичайно, вольова, талановита, багата, глибоко віруюча й віддана православній вірі, звичаям і традиціям людина. Він мав сильний і

твердий характер, глибокий розум, військовий вишкіл, помножений на наполегливість, вимогливість до самого себе і величезну працьовитість. А ще – блискучий і досвідчений організатор, духівник і наставник ченців. Він мав добре родинне виховання, хоча й зростав у багатстві.

Будучи людиною монаршого роду, Петро Могила мислив відповідними категоріями. Саме тому йому вдалося відродити Київську Митрополію та повернути їй усі ознаки повноцінної Помісної Церкви. Йдеться не лише про богослужбові книги, а й мало не увесь загаль давніх українських православних святинь і монастирів.

Петро Могила очолював Українську Православну Церкву упродовж 14-ти років у дуже складний період її існування, зумовлений формування двох еkleзіальних реальностей, розвою протестантського руху та затяжних конфліктів церковних братств з місцевими єпископами. Тому й не дивно, що Петро Могила так багато зусиль і праці доклав для збереження захисту осередків православ'я в Речі Посполитій та розвитку Української Православної Церкви. Для цього він мінімізував вплив церковних братчиків на внутрішнє життя та управління Київської Митрополії, об'єднав школу Київського братства з Лаврською в результаті чого виникла Києво-Могилянська колегія, яка стала одним із вищих навчальних закладів в Україні наряду із Львівським ставропігійним інститутом і Острозькою школою.

Ставши Митрополитом Київським, Галицький і всієї руси, Петро Могила з великим завзяттям розгорнув подвижницьку працю не лише в церковній, а й освітній сферах, будівничій галузі та книгодрукуванні. Вся діяльність Святителя та його сподвижників була спрямована на відновлення втрачено на розвій та утвердження Української Православної Церкви. Все це в підсумку привело до її глибоко реформування, піднесення культури, зокрема літератури та освіти, відбудови багатьох храмів – визначних пам'яток історії та архітектури Києва, а насправді – до духовно-

культурного і цивілізаційного поступу українського народу в умовах втрати державності та перебування у складі Речі Посполитої.

Найуспішніший видалися реформи в освіті, що були проведені за католицько-єзуїтськими стандартами та взірцями. У цьому контексті годі переоцінити й просвітницьку роль Великого Митрополита, що за внутрішнім духом була консервативною і спрямованою на порятунок людини та світу, а за формою – модерною. Прикметно, що Петро Могила сам подавав особистий приклад, як «досвід-повчання», «досвід-традицію», що в його слові і чині виступали трансцендентною лінією минулого й надійною основою майбутнього.

По за будь-яким сумнівом, Святитель Петро Могила поправу став тією символічною постаттю, з якою пов'язують опіку науки та освіти, що формалізувалася в постанові Києво-Могилянської колегії, а згодом і Академії, її славних традицій, свідками яких ми є сьогодні. Можна стверджувати, що його внутрішній прагматизм дозволили побачити те, що тривалий час залишалося непоміченим із середини культурної нарації української культури, але забезпечило інтенсивний поштовх у процесі розвитку національної культури доби модерну.

Через освіту та книжну вченість Митрополит Могила започаткував десакралізацію деяких народних традицій та ритуалістики на користь збереження непорушності церковних догм і канонів. Продовжуючи обстоювати думку про феномен Петра Могили і сучасність, наголошуємо, що потреба в цьому існує й сьогодні. Подібно до того, як завжди на часі необхідність визначення чітких духовних орієнтирів, а тим паче в умовах загарбницької війни Росії проти України, постає обов'язок відповідальності за збереження на цьому тлі власної державності, національно-релігійної ідентичності, не говорячи вже про вибір моделі нашого подальшого духовно-культурного і політичного поступу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII – XVIII ст.). Тернопіль: Збруч, 1999. 263 с.
2. Балух В., Коцур В., Шкрібляк М. Релігійний чинник соціокультурних розколів в українській історії : монографія. Київ : ВД «Адеф-Україна», 2023. С. 252–340.
3. Бурега В. В., Киевская Духовная Академия и Семинария. Київ : Видавництво УПЦ МП, 2009. 64 с.
4. Велика історія України: в 2-х тт. / авт. вступу І. Крип'якевич; зладив М. Голубець. Київ : Глобус, 1993. Т. 2. 400 с.
5. Власовський І., Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, Т. 2. 397 с.
6. Голуб'єв С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. Т. 1. 559 с.
7. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта, 1992. 191 с.
8. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ : Наук. думка, 1992. 544 с.
9. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6-ти част. Київ : Українознавство, 1996. Ч. 2. 227 с.
10. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 томах. 9 книгах. Київ : Либідь, 1996. Т. 2. 284 с.; Т. 5. Кн. 1. 256 .; Кн. 2. 352 с.; Т. 6. Кн. 1. 264 с., Кн. 2. 280 с.
11. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 томах. 9 книгах. Київ : Либідь, 1996. Т. 6. Кн. 2. 280 с.
12. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. [ред.кол. : П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наук. думка, 1991 – 1994. Т. 5. 704 с.; Т. 6. 680 с.; Т. 7. 628 с.; Т. 8. 856 с.; Т. 9. Кн. 1. 880 с.

- 13.Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. [пер. з англ]. Львів, 2000. 426 с.
- 14.Дамаскін Іоан. Точний виклад православної віри / Переклад на українську мову аспірантів КПБА [Під редакцією Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України ФІЛАРЕТА]. Київ : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2010.
- 15.Жуковський А. Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. 429 с.
- 16.Жуковський А. Роль митрополита Петра Могили у піднесенні Української Православної Церкви.
URL : http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=592:title865&catid=85&Itemid=43.
- 17.Жуковський А., Могила й питання єдності церков. Київ : Мистецтво, 1997. 429 с.
- 18.Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969. 284 с.
- 19.Замлинський В. Історія України в особах : IX – X ст. Київ : Україна, 1993. 396 с.
- 20.Історія релігієзнавчої та богословської думки в Україні : хрестоматія [уклад. : Н. С. Мизак]. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 78 – 80.
- 21.Історія України: Хрестоматія / Упорядн. В. М. Литвин. Київ : Наук. думка, 2013. 1056 с.
- 22.Йосипенко С. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті Київ : Український центр духовної культури, 2008. 392 с.
- 23.Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид. [упоряд. З. І.Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
- 24.Климов В., Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). Київ : Дніпро, 1996. 270 с.

25. Клос В. Постать святиителя Іова Борецького, настоятеля Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, в історії Української Православної Церкви. *Труди Київської Духовної Академії*. Київ : Вид. УПЦ Київського Патріархату, 2011. № 8. С. 263–275.
26. Клос В. Православні монастирі України як осередки освіти та науки. *Пересопницьке Євангеліє в історії Української Православної Церкви і українського народу (до 450 річчя духовно-національної святині)*. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції присвяченої 450-річчю Пересопницького Євангелія. Луцьк, 2011. С. 24–35.
27. Клос В. Просвітницька діяльність митрополита Київського і всієї Русі святиителя Іова Борецького. *Андріївський вісник : історико-богословський щорічний журнал РДС УПЦ Київського Патріархату*. Рівне, 2016. № 5. С. 17–25.
28. Клос В. Святитель Іов Борецький, як перший ректор Київської братської школи – Київської православної богословської академії (1615 – 1618). *Православ'я в Україні : Зб. матеріалів V Міжнародної наукової конференції*. Київ: КПБА, 2015. Ч. 2. С. 134–145.
29. Колодний А. П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ : Дніпро, 1997. 216 с.
30. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 40 с.
31. Костомаров М., Київський митрополит Петро Могила. *Історія України в життєписах визначніших її діячів*. Львів: Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, 1918. 426 с.
32. Костомаров Н. Исторические произведения: Автобиография [сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича]. Киев : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 736 с.
33. Костомаровъ Н. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. URL : http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php?doc_id=1277155

34. Крип'якевич І. До питання про національну самосвідомість українського народу у кінці XVI – на початку XVII ст. *ВІЖ*. 1996. № 2. С. 82–84.
35. Крип'якевич І. Нові матеріали до соборів 1629 р. Львів : ЗНТШ. Т. 116. С. 234 – 241.
36. Література другої половини XVI – середини XVII ст. *Історія української літератури*: у 2 т. / під ред. М. Т. Яценко. Київ : Наукова думка, 1987. Т. 1. 384 с.
37. Лучкевич В. Культурно-освітній протестантський рух в Україні у XVI столітті: проблеми історіографічних інтепретацій. Віник Житомирського державного університету. 2010. Вип. 53. С. 130–133.
38. Лютер М. Малий Катехизис для звичайних пастирів і проповідників / [пер. укр. мовою В. Горпинчук]. Б. р. і м. вид. 55 с.
39. Малишко С. Церковні реформи київського митрополита Петра Могили. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. 64 с.
40. Мицик Ю. А., Нічик В. М., Хижняк З. І. Петро Могила / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Українська Православна Церква Київського Патріархату; Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2013. 400 с.
41. Мицик Ю. Св. Петро Могила у боротьбі за єдність і легалізацію Православної Церкви в Україні і Білорусі (1627 – 1632 рр.). *ТКДА: богослов. іст. зб. акад. УПЦ КП*. К., 2011. № 8. С. 275–292.
42. Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621 – 1624 років. *ЗНТШ*. Праці історично-філософської секції. Львів, 1993. Т. ССХХV. – С. 316 – 319.
43. Мицик Ю. Київський патріархат у проектах Петра Могили. *ВІЖ*. 2007. № 1. С. 61–70.

- 44.Могила П., Евхологiон, албо Молитвослов або Требник Митрополита Петра Могили. Київ, 1646. Фотопередрук Олексі Горбача. Рим, 1988. 1673 с.
- 45.Мудрий С., Владика д-р, ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні. Івано-Франківськ : Вид-во Івано-Франківського теологічного катехит. ін-ту, 1999. 526 с.
- 46.Нічик В., Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.). Київ : Наукова думка, 1990. 383 с.
- 47.Огієнко І. Українська церква за часів Руїни: 1657 – 1687. Київ : Наша культура і наука, 2006. 468 с.
- 48.Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія українського друкарства / упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 2007. 536 с.
- 49.Олійник, Л. Короткий катехизис Петра Могили як літературна пам'ятка доби бароко. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія «Літературознавство». Тернопіль, 2012. Вип. 34. С. 188-196.
- 50.Пам'ятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1898. Т. 2. 658 с.
- 51.Петро Могила : богослов, церковний і культурний діяч. Наук. зб. [за ред. А. Колодного і В. Климова]. Київ : Дніпро, 1997. 648 с.
- 52.Полонська–Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т. 1. До середини XVII століття. 3-тє вид. Київ : Либідь, 1995. 672 с.
- 53.Преловська І. Від воїна до митрополита – несподівані злами долі Петра Могили. *Радіо Свобода*. 02 травня 2023. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/nespodivani-zlamy-doli-petra-mohyly/32389105.html>
- 54.Радул О. Історія педагогіки України X – XVII століть: Персоналії. Київ : Основи, 2005. 238 с.

- 55.Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. Вид. 3-тє [упорядники А. Колодний, О. Саган]. Тернопіль : [б. в.], 2002. 448 с.
- 56.Садов'як Д., прот. Петро Могила – митрополит Київський. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 160 с.
- 57.Садов'як Д., прот. Боротьба за легалізацію Православної Церкви в 1632 – 1633 роках. *ТКДА*. 2005. № 2. С. 134–162.
- 58.Самбор Б. Святі землі української. Київ : Архангельський глас, 2009. 688 с.
- 59.Семака Л. Петро Могила митрополит Київський і Галицький, просвітитель, засновник Києво-Могилянської академії // 100 найвідоміших українців. Київ : Автограф; Орфей, 2005. 640 с.
- 60.Сеник С. Передумови Берестейської унії. Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1996. С. 5–47.
- 61.Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII століть: організаційна структура та правовий статус / Ігор Скочиляс. Львів : Вид-во УКУ, 2010. XXIV + 832 с.
- 62.Слово многоцінне : Хрестоматія української літератури XV – XVIII ст. : у 4 кн. / упоряд. В. Яременко, Вал. Шевчук]. Київ : Аконті, 2006. Кн. 1. 799 с.
- 63.Спасский И. Митрополит Петр Могила. Его борьба с иезуито-униатским на Украине и в Белоруссии. URL : http://azbyka.ru/otechnik/?Petr_Mogila/mitropolit-petr-mogila-ego-borba-s-iezuito-uniatskim-vlijaniem-na-ukraine-i-v-belorussii
- 64.Сюндюков І. Петро Могила: екуменіст і просвітник. Європейський вибір українського митрополита. *Україна Incognita*. За загальною ред. Л. Івшиної. Київ : Факт, 2003. С. 14–19.
- 65.Тимошенко Л. Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя_XVI – XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 10. С. 12 – 16.

66. Тимошенко Л. Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: підготовка, склад учасників та провідники. *Україна у Центральній Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 141–146.
67. Тимошенко Л. Василянські життєписи [митрополитів Михайла Рогози, Іпатія Потія та Йосифа Рутського з Віленського монастиря Святої Трійці]. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2001. Вип. 5. С. 97–109.
68. Україна: хронологія розвитку: В 4-х т. – К.: КРІОН, 2009. Т. IV. На порозі Нового часу: від Люблінської унії до кінця XVIII ст. 864 с.: іл.
69. Українська література XIV–XVI ст. : Апокрифи. Агіографія, Паломницькі твори. Історіографічні твори. Полемічні твори. Перекладні повісті. Поетичні твори [ред. В. Л. Микитась. Київ : Наук. думка, 1988. 600 с.
70. Федорів Ю. Історія церкви в Україні. Репринтне видання. Львів: Свічадо, 2001. 364 с.
71. Француженко-Вірний М. Великі Митрополити України. Київ : Смолоскип, 2013. 160 с.
72. Хижняк З. З історії Києво-Могилянської академії XVII – XVIII ст. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005. 64 с.
73. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської Академії. – Київ, 2003. 184 с.
74. Хохун-Політова С. Петро Могила як фундатор нового ренесансного світогляду в українській культурі першої половини XVII ст. *Наукові записки КНУКІМ*. Вип. 10. 2009. С. 67 – 74.
75. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби [упоряд. Т. Гошко. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2011. 688 с.
76. Шевченко В. Унійні тенденції початку Контрреформації та їх ідеологічний розвиток у працях П. Скарги. *Україна і Ватикан*. Серія

- збірників наук. праць. Вип. 1: Українсько-Ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. Івано-Франківськ–Київ : [б. в.], 2008. С. 337–346.
77. Шевченко В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду. Київ : Преса України, 2002. 416 с.
78. Шкрібляк М. Православно-католицький діалог кінця XVI – XVII століть: постаті та провідні тенденції. *Релігія та Соціум*. Чернівці: Рута, 2013. – № 1 (9). С. 55–65.
79. Шкрібляк М. Роль Львівської та Перемиської єпархій в унійних процесах кінця XVI – початку XVIII ст. : дисерт. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. Острог, 2007. 193 с.
80. Шкрібляк М. Українська Церква (Київська митрополія) і церковно-релігійна політика гетьмана Івана Самойловича. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2011. №59. С. 83–95.
81. Шкрібляк М. Формування ренесансного світогляду українців в умовах бездержавності та піднесення ідей «польського сарматизму». *Мандрівець*. Тернопіль : Вид. Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2014. №3 (111). С. 71-74.
82. Шкрібляк М. «Церковний Переяслав» на тлі унійних колізій і політико-ідеологічних і політико-ідеологічних стратегій ранньомодерної України-Руси : [моногр.]. 2-ге вид., доп. Чернівці : Наші книги, 2015. 400 с.
83. Шкрібляк М. В. «Золота доба» Київської митрополії і провідні тенденції конфесіалізації українського церковно-релігійного середовища у першій пол. XVII століття. *Українське релігієзнавство*. Київ : УАР, 2013. № 66. С. 143 – 157.
84. Шкрібляк М. Становище Українського православ'я у постберестейський період: історіософські та ідейно-еклезіологічні рефлексії. *Науковий вісник Чернівецького університету: зб-к наук. праць*. Вип. 621-622.

- Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. С. 121–130.
- 85.Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Києво-Могилянська академія, 2006. 2-ге вид. 300 с.
- 86.Ямчук П. Митрополит Петро Могила та його вплив на сучасні релігійно-національні процеси в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2009. № 49. С. 183-192.
- 87.Bendza M. Prawoslawna diecezja Przemska w latach 1596 – 1681. Warszawa : Chrzescijanska academia teologiczna, 1982. 267 s.